

szeresen vezetnek körbe-körbe romló és változékony kontúrjaikkal, de mindig felismerhetően és csábítóan.

„Nem gyorsította lépéseit, de az ujjai között bugyogó iszaptól elnehezült a lépte. Lassúdása azzal fenyegette, hogy a külső világhoz vissza kell térnie.

Minél közelebb került a véglegesség érzetéhez, annál tökéletlenebbül vitték a lábait.

Míglén szárazra vetett szenvedélyével kidőlt.

Az oldalára zuhanjon ki a teste, erre mindig ügyelt, örök vereségéről ne hagyjon a homokban nyomot.”

A motiváció erejéről s ugyanakkor a művek hiábavalóságáról való példázat Madzar pusztulásra ítélt bútorremekékké szublimált szerelme, Gyöngyvér sajátos hangképzési gyakorlata, amellyel úrrá lesz egyéni történetén, és egérutat nyer a maga külön dimenziója felé. Menekülési útvonalak húzódnak a *gneiszen*ben, miképpen a teremtés-írás is egy emez utak közül.

Sosem láttak még Síkföldön e könyvhöz foghatót, ilyen bosszantóan gömbtermészetűt. Fogást nem enged magán, ereszteti meg nem ereszt. Ám ha a derék síkföldi esztéza e különös *test* aurájának felhajtóerejére bízta magát, és szabadon engedi korlátos dimenziói rabságában araszoló képzeletét, megpillanthatja a maga teljességében a művet – nem körszeletként, pláne nem a két vége felé életlenedő egyenes vonalként...

Hát fel, barátim, még van remény: „*Felfelé, nem északra!*”

M Tóth Éva

PÉCS, PÁTY, PÁRIZS

Bagi Zsolt: *A körülírás. Nádas Péter:*

Emlékiratok könyve

Jelenkor, Pécs, Sensus füzetek, 2005.

160 oldal, 1600 Ft

Bagi Zsolt, akinek nevét e könyv címlapján olvastam először, s akiről – bár ez valószínűleg nem válik dicséretemre – ma sem tudok többet, mint hogy e könyv írója, ragyogó, komolyan átgondolt, rendkívül érdekes irodalomelméletet írt. Lakonikus címét a lehető legkomolyabban kell vennünk: ez a munka az irodal-

mi nyelv egy jelenségéről vagy módjáról szól, amelyet a szerző Nádas Péter nagy regényében tár, sőt ismer föl. A körülírás az ő művében testesül meg. Másrészt viszont a szerző a modern irodalmi nyelv kulcsfogalmának tekinti a körülírást, sőt reprezentatív jelentőségűnek tartja az egész modern világ szempontjából. Ez a világ – szolid érvelését kissé kihangsúlyozva – nem beszélhető el, s nem írható le, hanem csak körülírható. S mivel mindezzel – hogy kedvenc szavát használjam – „*elszámolt*”, azaz minderre alapos okokat talált, az út a modernitás dilemmáitól Nádasig s Nádastól ezekig a dilemmákig intellektuális feszültséggel telítődött, amely nem csökken e kis könyv egyetlen lapján sem. Az utószó tanúsága szerint hét évig készült azon a három helyen, amelyet recenzióm címében is megnevezek. Úgy képezem, hogy tömörítése legalább olyan lényeges feladat lehetett, mint kidolgozása; ami a kezünkben van, mind kifejtését, mind érvelését, mind hivatkozásait tekintve szokatlanul ökonomikus, sűrű és gazdag szövéssé, aminek nem mond el, hogy a jó filozófiák módjára rendszeresen ismétli és összefoglalja állításait.

Bagi Zsolt nem degradálja példává Nádas regényét, miközben egy új irodalomelmélet paradigmájaként használja fel. Ebből az következik, hogy kétirányú a közlekedés a regényelemzés és a teória között. Vagy nevezzük *circulus fructuosus*nak? A szerző nem elemzi *végig* a könyvet, munkája nem az EMLÉKIRATOK KÖNYVÉRŐL SZÓLÓ MONOGRÁFIA; ehelyett mélyfúrásokat végez, amelyek megalapozzák – nem illusztrálják – az elméletet, az elméleti belátások pedig megvilágítják Nádas regényét.

E belátások legfontosabbika az, hogy a szerző a széppróza alternatív lehetőségeiként felfogott elbeszélés vagy leírás terében egy harmadik lehetőséget, *tertium daturt* ismer föl, a körülírást. Előkészítéséhez azonban szükség volt az irodalmi nyelv fogalmának, hogy úgy mondjam, re-esztétizálásához, s ennek az volt a föltétele, hogy a szerző az irodalmi műalkotás *struktúrájának* fogalma mellett újra megnyissa és modern tartalommal töltsse a műalkotás *világának* fogalmát is.

Az irodalmi nyelv elkülönítésének örök problémája, hogy a nyelv nem sajátos közege az irodalomnak, hanem az emberi érintkezés legfőbb formája. Ugyanaz a nyelv a mindennapi életé, az intenzív érzelmi életé vagy az elmélkedésé is, továbbá az intézményeké, köztük a

tudományé. Talán erre a nehézségre reflektál számos nyelvben a művészet és az irodalom (art and literature, Kunst und Literatur stb.) megkülönböztetése. Ha az előbbi példánál maradunk, elbeszélni, leírni vagy körülírni számos más okból is szoktunk, nem csak szépirodalmi, művészi célból. S mivel a művészet – mint művészet – határai korunkban rendkívül bizonytalanná váltak minden művészi ágban, az irodalom esztétikai vizsgálata kiváltképp megnehezedett. Sőt mivel a művészet határainak elbontásához, kérdésessé tételéhez, önelégültnek tűnő autonómiájának kikezdéséhez kritikai potenciál járult – amely megfelelt a kortárs művészet irányadó trendjeinek is –, számos elmélet éppen abban volt érdekelt, hogy bemutassa: a szépirodalmi és nem szépirodalmi nyelvben ugyanazok a szabályok érvényesülnek. Ha vannak olyan univerzális kódok, amelyek minden szöveg – filléres regények, használati utasítások, perbeszéddek, mindennapi mitológiák, történelmi és filozófiai művek stb., valamint művészi igényű és értékű regények – narratív szerkezetében működnek, akkor ezek feltárása jelentős tudományos feladat, de éppen e tudomány felépítése és kidolgozása közben szükségképp el kell véteni a szépirodalmi nyelv sajátosságát. Az ilyen és az ehhez hasonló folyamatok – melyek antiesztétikai hangsúlyra nem volt félreérthető – sarkalatosan járultak hozzá az irodalomelmélet irodalomtudományként való konszolidálódásához és institucionalizálódásához az elmúlt fél évszázadban.

Azt is mondhatnám – bár ez messzire vezet –, hogy az irodalomtudomány bámulatos tündöklését az alapozta meg, hogy a filozófiai szemlélettel szemben az önállósuló retorika nézőpontjából vizsgálta a nyelvi megnyilvánulások, szövegek tényeit, s mintegy maga vált a filozófia alternatíváját kínáló retorikává. A retorika mint a filozófia ellenlábasa – ez a szofisták óta rejtezik az idő méhében. A ténytudományként, más szempontból új retorikaként jellemezhető irodalomtudomány alternatívája pedig az ideális esetben e tudomány eredményeit is hasznosító modern művészetfilozófia, a filozofikus műbíráló, illetve magának e tudománynak mintegy visszajáról való – filozofikus – olvasata. Én ez utóbbiként fogom fel és üdvözlöm Bagi Zsolt munkáját, megjegyezve, hogy a szerző ismételen hivatkozik egy készülő átfogó művére, az irodalmi nyelv fenomenológiájára.

Abból a megfigyelésből indul ki, hogy az irodalom immanens vagy kontextuális vizsgálatának, immanenciájának vagy transzcendenciájának ellentéte dogmává merevedett. Azért következhetett ez be, mert a szövegnek és a szöveg kontextusának a rendszeres összekeveredése zavarokat okozott. „*Úgy tűnik, az irodalomtudomány a huszadik század második felében mindent megtett azért, hogy ezeket a bizonytalanságokat megszüntesse. Valójában csupán elfogadott egy olyan megkülönböztetést, amelyet a jelszerűként felfogott nyelviség üres strukturalizmusa sugallt: a »kódot«, a jel vehikulumát tekintette immanensnek és a jelöltet, a referenciát transzcendensnek.*” (10.) A jel azonban nem lehet az irodalmi nyelv kiindulópontja, mert a nyelv sematizált állapottára és nem konstitúciójára tekint, s ezért képtelen megkülönböztetni az irodalmi és nem irodalmi nyelvet. Továbbá a műalkotás immanens szerkezete sem lehet kiindulópont. Ez ugyanis fölvetné azt a kérdést, hogy az immanens szerkezet milyen módon kapcsolódik „transzcendens korrelátumához”, a mű világához. A szerző azonban el akarja kerülni a forma és tartalom, a struktúra és a referencia, a művön belüli immanens fogások és a művön kívüli transzcendens hatások elsődlegességének mesterkéltséget (és mily unalmas!) kérdését. Mind a „világ”, mind a „struktúra” az irodalmi nyelv tárgya. A nyelv alkotja meg e tárgyakat, s nem megfordítva. Ebből következik, hogy az irodalmi nyelv éppen ez: olyan beszédmód, amelyet nem sematizált egy struktúra, s nem határoz meg, azaz tesz egyértelművé egy – vagy akárhány – kontextus. Olyan értelmezésre váró lehetőség, amelyet egyetlen értelmezés sem válthat be, sőt minden egyes értelmezés után visszatér a még meg nem értettség idegenségének állapotába. Ezt a közvetlenül adott, még nem értelmezett, de értelmezésre váró képződményt nevezi Bagi Zsolt jó fenomenológus módjára – és jó fenomenológusok (elsősorban Bernhard Waldenfels) elméletét alkalmazva a maga területére – a fentitől teljesen eltérő értelemben az irodalmi nyelv immanenciájának, önadottságának, lehetőségként megjelenő saját kontextusának, amelyet a megértés transzcendens – azaz az immanencián túllépő – akusa át akar hasonlítani a megértő (olvasó) saját világává, kontextusává, de amely teljesen sohasem sikerülhet, hiszen éppen arról van szó, hogy kisajátíthatatlan, megőriz idegenségét, és ezzel tartja fenn a kritikai viszonyt saját

világunkkal szemben. Szép és meggyőző magyarázata ez a reflektált modern olvasói, illetve műértelmezői tapasztalatnak, amely valóban a mű egyetlen kontextusát sem tarthatja kielégítőnek, s tapasztalja radikális történelmi kontextusváltások s radikálisan különböző egyidejű kontextusok közepette fennmaradó érvényességét. Amiből az is következik – s ez is egybevág esztétikai tapasztalatunkkal –, hogy egy műalkotás teljes megértése sem nem lehetséges, sem nem szükséges.

Az irodalmi nyelv két tárgyának, a világnak (amely nem feleltethető meg valamilyen objektív valóságfogalomnak) és a struktúrának a viszonylagos elsőbbsége azonban két különböző műtípust, irodalomtípust hoz létre, amelyet Bagi Zsolt realistának, illetve idealistának (strukturálistának) nevez. E tipológia csak viszonylagos, hiszen minden irodalmi műnek van – akár csak negatív módon, a hiány értelmében – világa és struktúrája. Mindenesetre a „strukturálista” irodalom a teremtő nyelv uralmát hirdeti a realitás fölött, a „realista” irodalom pedig „a világ ellenálló, sőt meghatározó (azaz az alkotó) erejére mutat rá az irodalmi alkotás tekintetében” (25.).

Álljunk meg itt egy pillanatra. Az idealizmus és a realizmus nagy hagyományú fogalmaival Bagi Zsolt kritikus módon visszaépítette az utat a művészet- s jelesül az irodalomfilozófiai tradícióhoz – Benjaminhoz, Sartre-hoz, Robbe-Grillet-hez s mint látni fogjuk, Lukács-hoz – anélkül, hogy belebonyolódna egykori egyoldalúságaikba és vitáikba. Másrészt úgy tűnik nekem, hogy e fogalmak aktualitását a magyar irodalom jelenlegi helyzete világíthatta meg a szerző előtt. Elvégre elég különös, hogy ez az ellentét igen tiszta formában és az adott korszakban elért legmagasabb művészi színvonalon egymás után két magyar irodalmi nemzedékben is megjelent; először Weöres és Pilinszky költészetében, majd az elmúlt évtizedekben – mindmáig – a magyar széppróza olyan közkedvelt álló- és páros csillagainak életművében, mint amilyen Esterházy és Nádas.

Ahogy az említett írók között is legföljebb csak az ízlés, de nem az elvek alapján választhatunk, a hozzájuk rendelt fogalmak aktualitása sem jelentheti a köztük való választás kényszerét. ELBESZÉLÉS VAGY LEÍRÁS – szólt valaha Lukács György vagy-vagy-ja, és pontosan négy évtizedre rá majdnem ugyanígy Svetlana Alpers nevezetes tanulmányának címe (DES-

CRIBE OR NARRATE? A PROBLEM IN REALISTIC REPRESENTATION, *New Literary History*, 8 [1976]). Alpers egy tisztán történelmi kérdést, a XVII., majd a XIX. századi festészet ellentétes irányait jellemezte e fogalmakkal (az itáliai és a németalföldi festészet így magyarázott különbségéről utóbb magyarul is olvasható nagyszerű könyvet írt). Lukács egy történelmi problémának, hogy ugyanis a XIX. század második felében a szépprózában a leírás eluralkodott az elbeszélés felett, kritikai, sőt harci hangsúlyt adott, az elbeszélést a realizmus, a leírást a „formalizmus”, a dekadencia ügyéhez kötve.

Ez természetesen tarthatatlan álláspont. S nem csak s nem is elsősorban azért, mert mind az elbeszélés, mind a leírás a realista irodalomban jelenik meg, mindkettő tárgya a „világ”, mindkettő – Bagi Zsolt terminológiájával élve – az irodalmi nyelv transzcendens korrelátuma. Hiszen kiderülhet, hogy a leírás jelenségének van egy olyan dinamikája – a történet elbeszélhetőségével szemben támasztott kétség, a mélység, a zárt összefüggés, a befejezettség szándékos kerülése, a felsorolás nivelláló jellegével az értelem-összefüggések felmondása, a szavak dolgoknak tekintése s ezzel a dolgok leírásának azonosulása a szavak létrehozásával –, amely az immanens korrelátum, a struktúra dominanciájának irányába lendítené. (Valóban, Bagi Zsolt azt az irodalomtörténeti megfontolást sugallja, hogy éppen ez következett be, amikor a leírást a naturalizmus után a *nouveau roman* választotta programjává.) Ám a struktúra vagy a világ dominanciájához, az idealizmushoz vagy a realizmushoz, ha ellentétként artikulálható is, nem rendelhető hozzá előre rögzített szemléleti előnyök és hátrányok. Világunkhoz, mint az interszubjektív módon felismert tények eldologiasodott összességéhez, mindkét fajta irodalom kritikai viszonyt alakíthat ki.

Ehhez a belátáshoz az elbeszélés vagy leírás alternatíváját fölvető Lukács György éles bírálatán keresztül vezet az út. De aki fölött éles bírálatot gyakorolnak, az nem az a temetetlen halott, akit évtizedek óta orrfintorítva kerülget az egész magyar irodalmi tudományosság. Gondolatát megilleti a végig- és továbbgondolás, mint a múlt század más nagy szellemeiét. A művészet mimetikus, valóságábrázolási (visszatükröző) feladata és dialektikus totalitásgénye képezi a radikális kritika tárgyát, de a közvetített közvetlenség ezekről leválasztott fogalma, mint

a műalkotás szükségszerű redukcionizmusa elevenedik fel, s újraaktualizálódik az elbeszélés és leírás előjelek nélküli alternatívája.

Pontosabban inkább az előjelek mozgalmas változásáról beszélhetünk. A szerző filozófiai elkötelezettségének megfelelően az elbeszélés és a leírás fenoménját az irodalmi nyelv szükségszerű formális lehetőségeiként, tehát transzcendentális fogalmakként dolgozza ki, de e lehetőségek az irodalom történetében valósulnak meg. Ennek megfelelően nem nehéz bemutatni azt a történelmi folyamatkonstrukciót, amely elgondolásai háttérében áll. Az elbeszélésben egy történet irreverzibilis okozati rendben, mintegy a vége felől értelmezhetően, a felszínnek mélységet, a részletnek totalitást tulajdonítva organikus módon fejlik ki. E kritikai formálásmód zárt világkonstrukciója maga is kritika tárgyává válhat, a mélység illúzióinak, a totalitás, illetve a lényeg szubsztancialitása zsarnoki kényszernek bizonyulhat, melynek kérlelhetetlen determinizmusát az okozati rend megfordíthatatlansága szolgáltatja. Más tekintetben viszont az elbeszélés ki van téve a sematizálódásnak. Olyan olvasásmechanizmusokat épít ki, amelyek olvasói elvárásokként jelentkeznek vissza, s kitermelik a szórakoztató lektűrök sematizált narratíváinak világpiacát. Az elbeszélés le akarja nyűgözni, le akarja kötni az olvasót, aki viszont jó vagy rossz okkal a rabja akar maradni. A fragmentált, parciális leírás az időbeli elbeszélés térbeli szöveggé változtatásával, az oksági összefüggések felmondásával, a jelentés-összefüggés kérdésként való megjelenítésével nolens-volens felszabadítja az olvasót. A leírás „szétszaggatott világával” szemben „egy konstitutív, majdnem hogy konstruktív olvasó áll, aki szabad spontaneitásában megteremt a világot” (101.). Ütött az olvasó órája. (Moglehet, mindkét értelemben.)

A piknikre a mű értelmét hozó olvasó alakjával szemben – noha elismeri kritikai jelentőségét – Bagi Zsoltnak fenntartásai vannak. A leírás „létrehozza a vetemedés nélküli világot, az átlátszó és az olvasó spontaneitása, szabad értelmezése által teremtett világ hamis látszatát” (135.). Ezzel szemben az irodalmi nyelv legfőbb kritikai potenciálját abban látja, „hogy lényegi lehetősége van olyan olvasat nyújtására, amely nem csupán az együtt dolgozásban adott közös, otthonos világ konstitúciójához vezethet el, hanem egy idegen világhoz is” (23.).

S itt lép be a körülírás mint olyan forma, amely megértette az elbeszélés realizmusának leckéjét, de megértette a leírás strukturalizmusának e fölött gyakorolt kritikáját is, s azon is túllépve új realizmus lehetőségét teremti meg. Bizonyos értelemben újabb válasz ez az elbeszélés nehézségére vagy „lehetetlenségére”. A nyelv, illetve a mű tárgya újra a világ, amely azonban sem nem (teljesen) elsajátítható, sem nem kisajátítható. Idegenségét azzal őrzi meg, hogy van ugyan története, de mintegy a körülírás terében lebegve, az elbeszélés – azaz végigmondott – történethez képest más statikai erőknek engedelmeskedik. A körülírás nem ábrázolja és nem is jelöli azt, amit felidéz, hanem állandóan újrakezdett és állandóan új irányokból nekilátó megközelítésekkel köröz tárgya körül. Ezt persze gyöngített (mert a történet összefüggéseinek feltárási nehézségeit kifejező) elbeszélésnek vagy szintén gyöngített (mert az olvasói jelentésadást megkönnyítő) leírásnak is nevezhetnénk – eddig. Bagi Zsolt azonban talál egy olyan világot, amelynek a nézőpontjából a körülírás mind az elbeszélésnek, mind a leírásnak alternatívája lehet.

Ez a testiség világa. Ha e világhoz nem kívülről, testek tárgyi leírásával vagy testi események történetének elbeszélésével, hanem a testnek – a testek viszonyának, a mindig más testekkel való kapcsolatban megképződő sajáttest-képzetnek – a nézőpontjából közelítünk, akkor ennek a testiségnek már magában a nyelvben meg kell jelennie, valamifajta testírásban. Az ebben az értelemben vett körülírás nem kilép a valóságból, hanem összekuszált, zaklatott, roncsolt, meghasonlott – a szerző műszavaival „dilatált”, „vetemedett” – világot teremt. „A körülírás olyan intencionális struktúra, amely elismeri a világ dilatációját, és felveszi azt a saját működésébe. A leírással szemben nem izolálja a részletet dologszerűségében, hanem zavaros (a másikkal együtt adott) testté teszi azt. Eközben elkerüli, hogy az elbeszélés finalizmusához térjen vissza, hogy a részletet a totalitás mozzanatának tekintse.” (135.)

Ezt a lehetőséget váltja be, de mondhatjuk azt is, hogy hozza létre Nádas Péter regénye. Bagi Zsolt nem az EMLÉKIRATOK KÖNYVÉNEK könnyen átlátható szerkezetével bíbelődik, hanem azt észleli, hogy a regény minden rétegében a világ egy meghatározott elv szerint redukálódik, s így válik tények halmazából lényegivé. Az a princípium, amely e redukcióban létrehozza a könyv világát, a test princípiuma.

Mondatainak – „*mondattesteinek*” – egymással való kapcsolata „*nem az evidens világkonstitúció kapcsolata, hanem az egymáson való elcsúszás, egymásnak feszülő gyűrődés, a szétszakadás általi mélyülés (és sohasem a légiures tér) kapcsolata*” (102.). Nem egy történet organikus egységéről van szó, „*hanem a testek közötti levezethetetlen feszültségek, vetemedések, elcsúszások és nem-egyértelműségek*” világról (106.).

Nem rekapitulálok Bagi Zsolt igen figyelemreméltó, éles és finom szövegelemzéseit, amelyek például fontos retorikai fogalmak termékeny alkalmazásához, illetve a szöveg analíziséből való kifejlesztéséhez vezetnek, mint amilyen a „*testi színekdoché*” fogalma (nevezhetnének testmetonímiának is: minden test szűkebb vagy szélesebb értelemben másra utal, minden test helyettesít egy másikat, egy harmadikat, a testek egész világát). Vagy említsem a féltékenység elbeszélésének, leírásának és körülírásának bemutatását Proustnál, Robbe-Grillet-nél és Nádasnál. Csak ismételhetem, amit kezdetben mondtam: Bagi Zsoltnak sikerül megvalósítania, hogy nem exemplumként, hanem paradigmaként fogja fel Nádas regényét.

Kérdés azonban – és ezzel elkezdek kritikai kérdéseket szegezni e kiváló könyvnek –, hogy e paradigma határa nem éppen Nádas regénye-e. Vagyis nem kell-e ennek a könyvnek a jelentős teljesítményét abban látnunk, hogy Nádas művének alkotta meg az elméletét? Nem váltak-e ugyanis a modernitásban a műalkotások olyannyira idioszinkretikusakká, hogy jelentőségüket szinte azon lehet lemérni, rendelkezhető-e hozzájuk önálló s másra nem kiterjeszhető teória? Nem függ-e ez össze a modern művészet közismert nominalizálódásával, melyben a regény – ahogy Adorno írja – a *par excellence* nominalista forma?

Nádas regényének idioszinkretikus jellegzetessége valóban világának a testiségre való redukálása. A redukció nem valamifajta tárgyi korlátozást jelent, hanem egy *sub speciét*, amely egész világot rendez be; minden olvasója tudja, hogy az EMLÉKIRATOK világában milyen jelentősége van a diktatúrának és a forradalomnak. S nála éppen nem arról van szó, hogy a test eseményei külön pályán futnak, az emberek „*ölteik, ölelteik, tették, ami kell*” – bár elképzelhető írói világ, például a Milan Kunderaé, amely részben független, részben pedig kompenzatórikus helyet jelöl ki a társadalom vilá-

gával szemben a test és a természet világának. Nádasnál azonban a lét elviselhetetlenül nehéz, mert a test beszél a diktatúrát, és beszél a forradalmat. Testírása tehát valóban hatalmas világteremtő potenciállal rendelkezik. De éppen ez a rendkívüli művészi hatalom szabja órá, s nem is órá, hanem erre az egyetlen művére a testmondatokkal való körülírás emlélete. Ha elképzelem például, hogy miképpen lehetne ezekkel a kategóriákkal megközelíteni a kortárs irodalom egy másik nagy művészeinek, a 2001-ben elhunyt W. G. Sebaldnak a műveit, akkor ott a körülírásnak csekély jelentősége volna, annál több viszont az egymást kompenzáló elbeszélésnek és leírásnak, az elbeszélés fiktív dokumentarizálódásának (melyet még fiktív illusztrációk is nyomatékosítanak), egy bizonyos krónikás írói nyelv létrejöttének, mely sajátos módon távoli hagyományhoz, Johann Peter Hebel művészetéhez kapcsolódik. Az emlékezés „fenoménja” áll a középpontban, az írásmód a nyomkereséshez hasonul. Mindez aligha volna Nádasról mondható, akinek e tekintetben megtévesztő a címe. Az emlékiratokban ugyanis nincs emlékezés – kivéve Krisztián kommentárját –; a testbeszéd, a testviszony mindig jelen időt teremt. Bagi Zsolt kiváló megfigyelése, hogy Nádas regényének időisége éppen ezért másodlagos, s ezt úgy lehet elgondolni, hogy különböző jelen-idő-rétegek váltakoznak benne.

De mit jelent egy műalkotás elmélete? Bagi Zsolt a fenomenológia hagyományához csatlakozott, s kézhezálló eszközöket kapott egy irodalmi mű nyelvének lényegi feltárásához. Nem is a műalkotásnak, hanem nyelvének elméletéről van szó. A nehézséget az okozza, hogy elméletének megfelelően radikálisan föl kell függesztenie az értelmezést. Hogy miért, láttuk: hogy eljusson a még nem értelmezett, saját kontextusukba záródó immanens fenoménhez, az írói nyelvhez, de magához a körülírásához is. Ezzel kapcsolatban lesz még kritikai megjegyzésem, de most azt akarom kiemelni, hogy ez az elmélet megőrzi a műalkotás önálló mozgásterét. Egyrészt azért, mert nem enged a filozófia ama hajlamának, amely Schellingtől (sőt már Fichtétől) Heideggerig és tovább a művészetet – mindenekelőtt az irodalmat – közvetlenül filozófiaként olvassa. Erre szolgálnak azok a fontos megfontolások, amelyek Bagi Zsolt saját hagyományát bírálják, mondván, hogy abban a redukcióban, ame-

lyet az irodalom végrehajt, nem lehet közvetlenül a fenomenológiai redukciót felismerni. Másrészt viszont helyet teremt – mintegy saját vállalkozása szükséges kiegészítéseként – az egyedi műalkotások konkrét, angazsált értelmezésének, történeti olvasatának és kontextualizálásának, amely e sorok írójának meggyőződése szerint a műkritika feladata. „Az interpretáció azonban már nem tartozik az irodalmi nyelv fenomenológiájának hatókörébe. Ha később mégis megpróbálkozunk vele, az azért eshet meg, mert az irodalmi nyelv fenomenológiájából legalább akkora hiba lenne elvont elméleti módszert alkotni, mint ahogy a strukturalista módszert éppen ténytudománnyá válása miatt kárhoztatjuk. Az értelmezés felfüggesztése végső soron mégiscsak el kell hogy vesszen az értelmezéshez, bármennyire is tisztában legyünk azzal, hogy az értelmezés esetlegessége kiszolgált bennünket egy történeti olvasat létrehozásának, elemzésünk olyan elkerülhetetlen elköteleződésének, amely meggyőződésünk szerint nem fenyeget a tisztán fenomenológiai leírás során...” (115.)

Hogy a fent említett fenyegetés fennáll-e, az nézőpont kérdése. Általában az mondható, hogy a modern filozófiában minden filozófiai megközelítésnek lehetséges egy/több másik releváns filozófia által gyakorolt metakritikája. Ezen azt értem, hogy a kritika nem a kifejtett elv elégtelenségére és radikális elvetésére irányul, hanem relatív érvényességére és szükségszerű korlátozottságára. Ilyen metakritikát gyakorol utalásaiban a szerző is az egzisztencialhermeneutika fölött.

Az idegen világ számunkra valóvá alakítása nyilvánvalóan a megértés fundamentális aktsusa marad – az irodalomban is. Bagi Zsolt azonban fenn akarja tartani a nem megértést is, méghozzá nem a maga tompa magába zártságában, hanem olyan idegen világgént, amelyről tudomással bírunk, ha nem igazodunk is el benne, s amelynek üzenete elér hozzánk, anélkül, hogy kolonializálnánk. Ennek az idegenségnek, kísértetieségnek (vagy – hogy a gondolat freudi ihlettségére utaljak – ennek az *Unheimlich*nek) a megjelenése számára a művészet, az irodalmi mű, illetve az irodalmi nyelv. S ennek feltárulását eredendőbbnek tartja az elsajátításnál. A megértés-értelmezés zárójelbe tétele mögött ez a termékeny gondolat áll.

De természetesen semmi akadály a egy ellentétes irányú metakritika gyakorlásának, amely az irodalmi nyelv tisztán fenomenológiai leírásának történeti olvasatjellegére, időbeliségére

mutat rá. Az értelmezés felfüggesztésének értelmé az idegenség megőrzése. De az idegenség maga is egy értelmezés, egy történelmileg létrejött olvasat, amely az irodalmi nyelv pre-stabilizált igazságtartalmának, az irodalmi mű és a világ szubsztanciális egylényegűségének felbomlásával a pluralizálódó jelentéstartalmak intermundiumaiban kezdett el tenyészni, hogy mára hatalmasra nőjön – valóban, mint a *science fiction*ök szörnyei –, s körbevegyen, összeszorítson, lehetőleg visszamenőleg is magába szívjon minden jelentést. Ennek a világállapotnak volt halhatatlan művésze és prófétaja Franz Kafka.

Bagi Zsolt bizonyára maga is tisztában van azzal, hogy filozófiai alapjainak, hagyományválasztásának legfőbb konkurense valamely történelmileg reflektált filozófia lehet, à la Gadamer vagy még inkább à la Foucault. Ezért rugalmasan védi frontvonalait. Fontos megszorítása, hogy a fenomenológiai redukcióban keresett közvetlen önadottság az irodalom esetében nem kétely nélküli, mivel az interszubsjektivitás alapozza meg. Más helyen megjegyzi, hogy kategóriarendszere „az irodalmi nyelv fenoménjának olyan lényegstruktúráját alkotja, amely soha nem adódik »apodiktikus evidenciával«, de még csak »adekvát evidenciával« sem, soha nem testesül meg maradék nélkül, mert maga is konstituált az irodalmi nyelv története, azaz egy esetlegesség által” (25.). Ám ezek a megszorítások nem oldják meg – nem is oldhatják meg – az antinómiát (azt, amelyet az ímént az „értelmezés” és az „idegenség” prioritásának kérdésén mutatam meg), legfőljebb arra jók, hogy a transzcendentálfilozófiai kategóriákat a szerző explicit szándékával ellentétben időnként mégis történetfilozófiai kategóriákként olvassuk. Ez esetben a világra állása jelezné, hogy az elbeszélés, a leírás vagy pedig a körülírás korszakában vagyunk-e.

De hát – valamint valamiért. Az erős és következetesen összpontosító gondolkodásnak ára van, az ugyanis, hogy ezenközben másra viszont nem gondolunk. Ahogy az irodalmi műalkotások totalitásgényével szemben fölvetették, hogy legalábbis a modern irodalom ennek nem felelhet meg, úgy alighanem a modern filozófia is paralizálódott. De ezt az árat meg kell fizetni, mert „minden” szempont számbavétele éppenséggel nem telíti, hanem kiüresíti az elméletet.

Bagi Zsolt létrehozott egy irodalmi testfeno-

menológiát, érdekes módon kevésbé a fenomenológia testfilozófiájára, mint inkább a pszichológiai fenomenológiai átértelmezésére hagyatkozva. (Igaz, Merleau-Ponty, az irányzat reprezentatív testfenomenológusa is így járt el.) Ez valóban megvilágítja Nádas Péter alapvető törekvését az EMLÉKIRATOK KÖNYVÉ-ben. De aki valamit megvilágít, az mást sötétben hagy. A testek viszonyának időbelisége ugyan minden adott pillanatban másodlagos, de a testek viszonya nemcsak szinkronikus, hanem diakronikus is: van történetisége. Ennek nincs helye ebben a fenomenológiában (vagy csak ötletek formájában, például fölvetve a regénybeli regény *pastiche*-jellegét), s ezzel eszik a Nádas-mű egyik érdekes problémája, a testről való beszéd változása a három idősíkban, sőt negatív lenyomata a negyedikben, Krisztián följegyzésében. Ám ez is csak megerősíti Bagi Zsolt kivételesen érdekes és jelentős könyvének igazságát, hogy az irodalmi műalkotás minden értelmezés után értelmezésre vár.

Radnóti Sándor

AZ ÁTROMBOLT HELYSZÍN

*Győri László: A kései Éden
noran, 2005. 240 oldal, 1600 Ft*

Elcsúszott történelmi időszak, megfakult helyszín, elhalványult szavak és elfeledett munkaeszközök, elillant gyermekkor – mindez egy író érett kori tudatának táptalaja: Győri László könyvének látható tárgya, múltat kereső pásztázásának mesélői kerete. Az író, hatvan felett, arra vállalkozik, hogy megelevenítse korai személyes múltjának paraszti-kisvárosi környezetét (Oroszházát s a várost övező tanyavilágot), az ötvenes évek erőszakosan „átrombolt” vidéki légkörét, saját családtagjait, hivatalos szereplőit, általános iskolai hangulatát, az ’56-os forradalmat békési szemszögből – s mindezt ízes magyarsággal, egy költőire hangszerelt, tényrögzítő leltár aggályos aprólékosságával. Ebben a könyvben az emlékezés az önazonosulás vehiculuma. A KÉSEI ÉDEN a sodró erővel megírt szociográfiák sorába tartozik,

abba a népi írói gyöngysorba, amelynek egyik első remekműve a PUSZTÁK NÉPE volt.

Győri László műve mégsem követi mereven a klasszikus hagyományt. Könyve – műfaji mérlegelés szerint – elegyíti a személyes hitelű életrajz, a tárcanovella, a kiselbeszélés, a tényszerű tudományos ábrázolás és a nyelvészkedő kisszines elemeit. Semmi kétség, emlékeztet a nyelvész Illyésre s általában azokra az elfogulatlan parasztírókra, akik a harmincas években saját tapasztalatból merítkezve tárták fel egy paraszti-vidéki tengerfenék ismeretlen világegyetemét – a társadalmi reform, a történelmi felfrissülés érdekében, a gyökeres változtatás igényével, kíméletlen igazság- és részletszeretettel. Győri művéből ez a társadalmat mozdítani szándékozó célzat hiányzik. Itt az emlékezet motozása, egyre gazdagabb markolása győzi meg az olvasót, az a derűs, de roppant erőfeszítést igénylő szándék, amely a múltnak, az elfeledett sárréti világnak minél több árnyalatát, konkrét jegyét szeretné feltámasztani. A könyv ilyen értelemben hiteles családi napló is, magántörténet közös történetünkben, egy lelkiismeretes paraszti halandó vallomása az első otthonról, az iskoláról, a becsületesség ébredéséről, a vihaszarki mélyvilágról, az írói-nyelvi tudatosodásról, a derűvel feloldott kisebbségi görcsökről, a fiú szeretetről, egyszerűen: szaggatott fejlődésregény-féle is ez a könyv, a kimúlt, csupa tehertétel tanyasi életforma ábrázolása, a zsíros és gyilkos paraszti lét ábrándok nélküli feltérképezése.

Ez a feltérképezés apró mozdulatokkal történik: a szerző mintha kicsipegetné az alászállt emlékezetdarabkákat az idő betemetett tárnáiból. Az a benyomásunk, hogy Győri László nagy belső elszánás, a szótlanság és gátlások önbüntető korszakai után lelte meg a megszólalásnak azt a pontját, amelyből visszatekintve az irodalom hangján tud beszélni.

Az utóbbi időben elszaporodtak azok a prózai művek, amelyek valamely külsőleges, nem művészi szempont miatt tolultak az érdeklődés homlokterébe. Ezek írói minőségét nem művészi, figyelemelterelő – bár társadalmilag fontos (történelmi, erkölcsi, politikai) – megfontolások kívánják helyettesíteni. Az irodalmi szféra határainak illetéktelen, önkényes és erőszakos tologatása hozzájárult bizonyos művek hallatlan mértékű túlértékeléséhez, társadalmi magasztalásához és divatjához, az olvasói

ítélet megtévesztéséhez s általában a választékos ízlés tompulásához.

Győri László könyvének nagy erénye: újból az irodalom formanyelvén, művészi igénnyel szól meg, és művét nem terheli kevély intellektuális ballaszt, nem vezérlik álirodalmi politikai szándékok, és nem teszi kellemetlenné a görcsös újításvágy. A paraszti világról ír, mint Illyés, Veres Péter és a többiek. Miért más mégis? Azért, mert tekintetét nem homályosítják el sem halaszthatatlan reformszándékok (ezek ártottak az ábrázolás hitelének), sem ideológiai mellékérzések, sem a hamis eszményítés elhallgatásai. Győri nem rejti véka alá a paraszti életforma hallatlan hátrányait, őszinte pillantással és iróniával festi a vidék ólmos hétköznapjait, s ugyanakkor pontosan rögzíti a negyvenes-ötvenes évek földművelő világának szokásrendjét és tárgyi környezetét. A logoi közelképek, tárgy- és folyamatleírások és szeretettel részletezett leltározások füzére ez a könyv. Ma talán már a vidéki ember sem képes ennyire ráhajolni saját eszközeire, s azt gyanítom, képtelen volna ilyen tüzetesen leírni mindennapi munkájának, dolgainak, természettel folytatott párbeszédének alapelemeit. Tudjuk még, mitől szép a tarló? A kéve? Alig tudjuk. Győri, mellesleg, így érintgeti egyik tárgyát, az aratási munkát: *„...friss vizet hoztam a szomszéd tanyáról, a Norton-kútról, egyszóval elszöszmötöltem az időt, amit még az is meghosszabbított, hogy apám az édesgyökércserjék előtt, a hársfa alatt utánaverte a kasza élét. Aztán szinte amíg le nem nyugodott a nap, húzta, húzta, húzta. Nem mindegy, hogyan. A tarló akkor szép, ha rövid a sörteje, ha minél simább, minél egyenletesebb, ha nem kap föl sehol, azaz nincs teknője. Ilyen lesz a tarló, ha nem csalinkázik ide-oda a kasza. A szép tarlóra szép kévét illik kötni. Az a szép kéve, amelynek karcsúra van fűzve a szára, s felül a kalász, alul a töve egybevág.”* (A NYAKATEKERT KÉVEKÖTÉL című darabban). A könyv bővelkedik efféle tárgy-leírásokban. Mitől olyan varázslatos az ilyen ábrázolás? Attól, hogy újra látómezőnkbe emel egy láthatatlanná vált világot. Konkrétan, élesen, szinte tagadhatatlanul. A ropogós, szabatos mondatokba ágyazott, lassított megfigyelés örömet szerez az olvasónak. Nemcsak eddig nem ismert tudást szerez egy kilobbant bogáncsos bolygóról (a kasza utánveréséről, a kaszás húzásáról, a szép tarlóról, a karcsú szárú kévéről, az egybevágásról), hanem felidéz egy képet, egy életformát, a kézikaszálás lejárt idő-

szakát, az emberi létfenntartásnak egy viszonytagságos stádiumát. És mindezt olyan friss, fesszes stílusban, hogy az párját ritkítja a mai magyar prózában. Győri könyvének akadhatnak tágabb szemléletű művek, mélyebb összefüggéseket feltáró alkotások, mégis kétségtelen: ez a könyv *irodalom* (amellett, hogy szociográfia, vallomás, napló, tárcanovella-sorozat, nyelvészeti eszmefuttatás) – szépirodalom, szerkesztésénél, írói gondosságánál, mérvadó művészi szempontjainál, megformált szövegénél fogva. Alakjai élnek, leírásai érzéketesek, szerkesztése ökonomikus, beszédmódja célratörő, mégis illatokban és fényekben gazdag. Nemcsak lát, hanem látomása van a paraszti világról.

Mert Győri László szövege: sokrétű magyar próza, az utóbbi évek egyik nagy erejű szövegtartomány. A könyv nyelvi és szerkezeti erénye: a klasszikus tagolás (világos expozíció, bő tárgyalás, csattanós befejezés), a választékos stílus, eleven bekezdéstechnika, találó hasonlat-használat, a jelzőknek, szokásmondásoknak, régies szavaknak finom adagolása, a tónusban pedig humoros önirónia, bölcsesség, szerény elmélkedő betétek. Hadd említsek néhány példát.

Az író választékosságban egyenesen remekel. A haragra – miközben édesapja káromkodhatnékját indokolja – huszonnyolc rokon értelmű kifejezést sorol fel (*„ha fölhergelték, ha felbőszült, ha felforrt a vére, ha eldőlt benne a borjú”* stb., akkor szitkozódott). Ez a felsorolás nemcsak a szöveg dúsítását célozza, hanem mintegy enyhíti is a káromkodás rondaságát, ravasz írói csellel megnyeri rokonszenvünket, s mire a lajstrom végére érünk, magunk sem tartjuk túlzottnak az apa éktelen dühét.

Igéri, jelzői biztonságosan illeszkednek, telitalálat-számba mennek. Győri a kiegyensúlyozott mondatlejtés híve. Találomra idézek mondatokat: *„Ahogy Batthyány-Strattmann doktor úrhoz jártak a betegek szemük világát visszakérni, szemük napfényt kiszűlni, úgy jártak a színek, a formák, a foltok, a fénygörcsök, a homály pamacsai arra a tanyára boldogulni. Ki lát a szikről, a csöndből a tanya héja alá, hogy mi történik, mivel telnek a téli napszakok? Hogy ott eszet jár a vásznakon!”* Miért olyan nagyszerű ez a leírás? Azért, mert Tömböly Antal tanyasi festő „motívumait” költői érzékletességgel ábrázolja (figyeljünk a szűrtálni, a fénygörcsök, a pamacsai, a tanya héja kifejezésekre: mind-mind egy-egy metaforikus csillám, élénk fordulópont a mondat közép-

pontjában; a legélesebb csuklómozdulat azonban az, hogy maga a fény járt arra a tanyára *boldogulni*. Győri mintha kicsit megemelné, verőfénybe lendítené a szöveget, hogy Tömböly Antal természetes festővé érését megérezkíthesse). Ha az író a paraszti élet alantasságát, embornyúzó keménységét akarja kifejezni, így szól: „*A krumplihéj kisszerűségét éreztem minden paraszti munkában, még az aratásban, ebben az ódáinak itélt tevékenységben is.*” (Illyés bizonyára derűs, mosolyból ki nem fogyó parasztherkuléseket formált volna e szófukar, mogorva parasztokból.) Az ÖTVENHAT című fejezetben ezt olvassuk egy asszonyról: „...*arca elé kaptá, magára borította a szoknyát, mire a pemetéje az utca színe elé tárult. A tankok átnéztek rajta, mint egyik nudista néz át a másikon.*” Lehetőfinom erotika s kicsoda hasonlat a tetejében. Győri László vastag kiszólásoktól mentes, gyöngéd író; de ez a *pemete* szó, a női pamacsának kivillanása a tank ágaskodó csövével szemközt, ez a bámulatos hasonlat, ez örökre megtapad az olvasó emlékezetében. A szemérmes ecsetvonásokkal felrakott kép közvetett eszközökkel, takarékos színkezeléssel örökíti meg a hatalom perverz erőszakosságát, a hatalombirtokos erotikus fölényét és az alá-fölé rendeltség romlott gyönyörforrásait.

Mint említettem, a könyv műfaja összetett: az egyes fejezetek hol a napló, hol a tárcanovella, hol az emlékirat, hol a nyelvészeti eszmefuttatás alakzatait öltik. Ez a műfaji szerteágazódás korlátozza a szöveg egységességét, lassítja az ihletfolyamat kibontakozását, és azaz, hogy gyengíti az összbélyomást, részleges nyugtalanságot okoz az olvasóban. A személyes hitel eggyé illeszti a könyvet, a különböző fejezetekben azonban – minthogy azok más-más műfaji várakozást ébresztenek – meg-meg-törlik az olvasói azonosulás folyamata.

A könyv másik nyugtalanító jegye, a műfaji ingatagság mellett, úgy tűnik, az, hogy az egyes fejezeteken belül kibontakozó ábrázolás olykor megreked a konkrétum árnyalatos szemléleténél, s nem löki a szöveget az öntörvényű írói transzcendencia magaslatára. Cortázarra, Borgesre s másokra gondolok itt: az ő történeteik egy rejtélyes pillanatban elrugaszkodnak a valóságtól, és a művek hátterében egy nagyobb légtűzesség sejlik fel. A nagy próza felszínre mögött mindig egy másik, mélyebb történet is lappang. És hosszan sugárzik, mint a ha-

sadóanyagok. Győri László képes volna arra, hogy markáns történeteit egy csepp prózai szűrrealizmussal oltsa be. Lelkesedünk a megformált részletek apró ékszereiért, de hiányoljuk, egy idő után hiányolni kezdjük a következő írói fokozatot, a meztelen realitás megbrentését, lazítását, a történetek átfényesedését, a szemléleti magaslejt.

A könyv egyik önálló tárcája (A VÉGREHAJTÓ) egy ötvenes évekbeli vidéki hivatalos személyt, egy rekvirálással megbízott végrehajtót, vagy ahogy Győri nevezi, *transzferálót* mutat be. A téma régen foglalkoztathatta a szerzőt, a prózai figura már Győri egyik 1972-es versében felbukkan (Reterát). A VÉGREHAJTÓ pompás lehetőséget kínál az írónak arra, hogy néhány futamban, a derű és a megbocsátás fölényével bemutatthassa a történelem egyik mellékalkalmát, emlékezetének egyik furcsa lakóját. Élénk színekkel ecseteli a fáradhatatlan, meg-megújuló szimattal szaglászó végrehajtó: egy *női* végrehajtó érkezését, firtatását, motozását, egész a padláshéjig terjedő figyelmét. Felsejlik előtűnik a meghunyászkodásra kényszerülő, ijedt, együttműködést színlelő, értéktárgyait más házakba-szobákba mentő családtagok képe, és majdnem át is érezzük a szorító helyzetet. Várjuk, hová torkollik az ábrázolás: valamely karkai abszurd szimbolizmusba vagy humoros fordulatokba. A tónus több lehetőséget rejteget; a téma egyenesen megkövetelné, hogy az író átlebenjen valamely szürreális szemléleti sávba, vagy egy kis életképhe sűrítse az ötvenes évek mindennapos rettegését. Kétségtelen, Győri stílárís megizmosodása, összetett árnyalatok érzékeltetésére alkalmas technikái ebben a darabban is kiválólaglanak. Nagyszerű, szellemes telitalálatok sorakoznak itt: feledhetetlen, ahogy a nő, mihelyt betoppan, tüstént *a fűrdőszobába kér eligazítást* (hogy a kádat végrehajtsa); előtűnik a „zörgő falusi fogat, amely kiviszi a házból a „transzferált” holmit; előtűnik a furfangos apa, aki egy idő után *elbújtatja* a bútorokat Bözsikénél; előtűnik a *hórihorgas, nagy orrú, kócos nő*, amint *ráröffen* a családtagokra, s szinte dühösen feldübög a padlásfeljáró *üledékes deszkáin* a kongó padlásterbe; ahogy mihón méregeti az ötliteres üres uborkásüveget, amelynek falán kívül-belül eszeveszetten futkosnak az erek... Minden adva van egy egész világot kirajzoló teljességhez. A stílus remekléseit azonban nem követi a szemlélet magas-

sága, s a több ponton rugalmasan mozgó történet nem lendül át más síkra, s nem öltheti a mindent megvilágító parabola formáját. A rövid elbeszélést záró egérjelenetben nem válik világossá, *mi a jelentősége* a leírásnak (a konkrét rögzítésen túl). Pedig minden elem adott: a hatalom betolulása a család védőfalai mögé; a népnyzás abszurd formanyelve; a hatalom képviselőjének siralmas esendősége; a család feje felett a kiűrtett padlás, a szimbolikusan üres tér; az éhezõ egerek bolondos hintázása az utolsó rekvirálható tárgyon, az uborkásüveg falán. A mives emlékirat itt karnyújtásnyira van a nagy irodalomtól. Kívánnánk, az írás jusszon el a nagy irodalomig; hiszen az itt szunynyad, itt lüktet a könyv mindegyik lapján, a bámulatos stílus csillogó rétegei alatt.

A KÉSEI ÉDEN magaslati pontjait ott látjuk, ahol a konkrét esemény, a tárgyi leírás vagy egyéni emlékezés „túl-erõ”-vel telítõdik. Mit említek? Móricz Zsigmond prózájának erejét idézi a jelenet, amelyben a *hódi embõr* (a Hód faluból a városi hetipiacra vetõdõ árus) sötétel bekopogtat, hogy egy éjszakára szállást kérjen, a Gyõri család ablakán. „Egy ostoros ember kiabált egészében véve az udvar, a ház belseje felé. – Jó estét, kívánok! – Jó estét! – Hódi fazekas vagyok, szállást keresõk éjszakára. A piacra gyüjtünk, a holnapra. Vólna-e hely lónak, kocsinak, magunknak? – Hát hányan vannak? – Én, a ló, a feleségöm, a szekeröm mög a gyerkõm.” Figyeljük meg a súlyelosztást, a központozás fegyelmét, a késleltetett humor és paraszti szemlélet rakétáit a jelenet végén. Mi az, hogy „egészében véve”? Mint ha puszta kiáltana valaki, de teli torokból, fontos ügyben. A kiáltóra vonatkozik ez vagy a bennlakókra? Ki tudná megmondani? Mindenesetre fokozza várakozásunkat. Figyeljük meg: a köszöntésben („Jó estét, kívánok!”) vészszó áll a második és harmadik szó között. Harsányságba bújtatott a kérdés, szemérmes, mégis határozott a hangütés; dölyfõs paraszti alázat rejlik ebben a vesszõcskében. Figyeljük meg a *holnapra* fordulatot: ezt a nyomatékosító utánvetést (a magyar nyelv egyik hatásos stílusesszéközét). Aztán a csattanót a felsorolásban. Elõbb: ló, kocsi, magunk. A hódi ember ki se mondja, kivel jött, hiszen itt minden renden õ az úr, csak utána jöhet a szerszám, az asszony, a pulya. Egy archaikus világ tárgyi-aszemélyi egyenrangúságára ébredünk: még akkor is hordjuk magunkban bizonyos õsi gondolkodásmód

nyomeleimet, ha ráaggattuk is kultúránk, műveltségünk, ízlésünk vagy – mindegy, mit jelent ez – „haladásunk” díszzeit. A népmesei fölrakás mégiscsak mai macsó világunk õsi minitáit mutatja. Pontosabban, ezek döbbsentenek rá életünk és természetünk kitörõlhetetlen bárbár vonásaira.

A könyv csúcspontja A NYAKATEKERT KÉVEKÖTÉL című elbeszélés. Ebben a szociografikus elbeszélésben a szerzõ – miközben az aratásról ír – nemcsak a paraszti életforma keresztmetszetét adja, hanem egy tipikus parasztcsalád rajzát is, dióhéjban. A jelenetsor több jegye erősíti a mûvészi hatást. Gyõri annyira elmélyed tárgyában, az aratás leírásában, hogy szinte megszûnik a tárgy, s az olvasó egy pillanat alatt egyfajta archaikus föld- és szõmisztika égõvébe csõppen. A magyar költészet népi szürrealizmusa nemigen szívárgott át a prózába, de Gyõrinél maradandó kárpótlással szolgál. A szöveg hitelét fokozza az a körülmény, hogy a szerzõ nem rejti véka alá: mindig is menekült a paraszti életbõl, sõt egyenesen taszította a „nehéz föld”-del folytatott mindennapi harc („...úgy utáltam a paraszti életet, akár a kukoricagölgödint. Kevésbé nyersen: korántsem kedveltem a kapát, a kukát, a villát, a lapátot. Nem akartam paraszt lenni!”). Noha hangsúlyozza a földmunka gyötrelmeit, szemléletesen és meghatottan vési oda a július-augusztusi kánikula képére szülei gürcölõ alakját. A marokszedés freskója az újabb magyar próza emlékezetes betétje. Megrázó, ahogy Gyõri a marokszedés, de fõleg a kukoricakapálás közben beszédessé puhuló apa figuráját jellemzi; hirtelen megsejtjük itt a paraszti munkát hivatalnokai lelkiismerettel végzõ, szinte esztétikai tökéletességre törekvõ, de a családjával szemben érdes, hallgató ember igazi vonásait – a csupán a munka révén barátta, sõt emberré enyhülõ családfõ nevelõ szigorúságát. Megrendítõ az elsõ kaszavágás elõtt elhangzó: „Isten nevében” és az utolsó kéve megkötése után elszuttogott „Istennek hála” fordulat két sorompója: a szokásrendbe és a természetbe simuló bizonyosság, az élet urához fûzõdõ szemérmes bizalom. Az író egyáltalán nem eszményíti ezt a világot; többször is említi a szülõk dermesztõ szófukarságát, kifürkészhetetlen belsõ életét. („Apám ki is használta az alkalmat, ami keveset tudok róla, ekkor tudtam meg, egyébként nemigen mesélt magáról. Anyám végképp nem. Igazából alig van sejtelmem arról,

hogy mi volt az életük. Bizonyos tényekről jobb is hallgatni...”) Nem gondolom, hogy ez a szemlélet – s ez volna a jövőben a másik igen kecsegtető művészi lehetőség – Nagy Lajos lenyűgöző szárazságát beérhetné; csupán jelzem, hogy Győri László tárgyyszerűségétől mámoros stílusa még komoly erőforrásokat rejteget.

A tárgyból fakadó, abban feloldódó, attól nem tágitó képzelet a világon a legérdekebb: többek közt ezt tapasztaljuk ebből a vékony kis könyvből. A valóság sötét, nyálkás zsi-bongásán csak hellyel-közzel üt át a valóságon túli édesség. Ezek a könyv egyedi vízjelei, feledhetetlen szépségei. Befejezésül hadd idézzek két ilyen delejező részletet: „Nyári délután volt, amikor csak a legyek zümmögnek néha-néha, de azok is csak akkor, ha keresztre feszítenek valakit. Olyan idő volt, csöndes, néptelen, komoly, mint egy kora őszi nap a postán, amikor valami levéllel vagy távirattal egyedül ácsorogsz az egész hivatalban, s a pneumatikus elven kis tokokban papírtekerceket szállító fényes rézcső mögül hirtelen megszólal egy hang: »Párizsba tegnap beszökött az ős, / Szent Mihály útján suhant nesztelen...«, és rád nyílik egy földöntúli évszak.” (A JAPÁNAKÁC.) Vagy olvassuk el ezt a szép túllendülést, tündéri határátlépést (egy magtár udvarának leírása): „Járt-e már valaki ily helyen? A vasraktárak, a vastelepek effélék. Bemész, betériülsz, még céltudatosan, és az udvaron, a tártban, a Holdon nincs soha senki. Már nincs értelme az egésznek, már azt sem tudod, mit akartál, pedig az imént mintha még akartál volna valamit, s mintha még most is akarnál valamit, de már nem tulajdonítasz semmi értelmet neki. Állsz, pusztán, elbizonytalanodva, valamin túl és innen valamin, kétségek között, de hogy mi az egyik és hogy mi a másik, nem is álmodod meg soha többé, teljesen kiürültél, csak állsz, mint egy hitehagyott: elfelejtetted, minek jöttél, miért és hová. Talán egy uszály kerítésdrót, talán egy marék százszög, egy tekerés huzal, egy vödör elegyes fémcalamádé emlékezett a vágyaidra.” (A JAPÁNAKÁC.) Igen, itt, ezeken a szöveg helyeken pillantjuk meg az írói erőfeszítés magasiskoláját, halljuk meg a teremtés lélegzését.

Mert összességében elmondható: jelentékeny, a népi irodalom utóvédjének tekinthető, gazdag mű született, amely megérdemli az újrólvasást, megszolgálja, hogy kezünk melegében tartsuk. Minthogy a könyv értéke felismerhető, nem késhet az elismerés sem.

Báthori Csaba

POLGÁRVILÁG – DARABOKBAN

Losonczi Ágnes: *Sorsba fordult történelem*
Holnap Kiadó, 2005. 329 oldal, 2900 Ft

Nemrégiben az egyik kereskedelmi tv-csatorna népszerű kvízműsorában a bemelegítésnek szánt nyitó kérdés így szólt: „Mikor volt a magyarországi rendszerváltás?” – A játékosnak négy évszám közül kellett választania: 1968, 1990, 1998, 2002. A mosolygós játékvezető már készen állt volna, hogy a helyes évszám rávágása után e „pofonegyszerű” kérdésen gyorsan továbblépjen, a vele szemben ülő, negyvenes éveiben járó játékos – jól töltözött, amúgy magabiztos beszédű vidéki mérnökember – válasz helyett azonban gyöngyöző homlokkal hebegni kezdett: „Nem tudom... Mostanában valamikor. Nem?... Talán mikor az utolsó kormányt megválasztották...?” – A nagy tapasztalatú játékvezetőt a váratlanul előállt helyzet egy pillanatra kizökkentette szerepének ítélkezésmen-tes alapállásából. Őszintén meghökkent: „De hát uram! Hogy lehet ez?! Hiszen ön már a nyolcvanas évek végén is felnőtt ember volt...! Vagy talán az Ön életében nem változott semmi 1990-nel?” – Válasz: „Így van, uram! Mi arrafelé nemigen foglalkozunk politikával. Nekünk nagyjából mindegy, ami van. Ugyanúgy csináljuk a dolgunkat, és próbáljuk meghúzni magunkat. Mi nem éreztünk olyan nagy »rendszerváltást« régen se, meg most se.”

Sportszerű kézfogás, búcsú, új játékos – a műsor csakhamar a megszokott mederben ment tovább, mintha a jelenet meg sem esett volna. Az élettapasztalatok fényévnvi távolságáról tanúskodó párbeszéd feszültsége és a belőle adódó kérdések sora azonban ott maradt a levegőben. Ha nem mindannyiunké, akkor kié valójában a rendszerváltás? Ha egyikünknek a szabadságot, másikunknak az „úri huncutságok” világrendjének változatlanosságát, harmadikunknak – tudjuk – újabb félelmeket hozott a szocializmus összeomlása, akkor lehet-e valaha is reménye a közös történelem-tudat kiformalódásának? És a múlt közös feldolgozása nélkül vajon van-e út a közös jövő felé? Vagy az önbizalomteli nemzettudaton épülő demokrácia továbbra is csak az ábrándok netovábbja marad? – Megannyi kérdés, amelyek megválaszolásához az elmúlt másfél évtized során nemigen jutottunk közelebb annál, mint

amit a nyolcvanas évek reformprogramjai annak idején már felvázoltak. Mert húsz esztendője is tudtuk, hogy nemcsak a szocializmus tabuait kellene feloldanunk, de évtizedek, ha nem egy egész évszázad töredezett és sebzett életsorsait, sérelmeit, vádjait és öngazolásait kellene valahogy közös történelemmé ötvöznünk a megbékéléshez és az egymással való kiegyezéshez. És tudtuk azt is, hogy e közös feladat elvégzése nélkül a bevált nyugati minták szerint nagy szakértelemmel megtervezett és gondos szabályrenddel pályára tett intézmények egykönnyen a balkanizálódás áldozatává lesznek. Tudtuk továbbá, hogy a „balkanizálódó demokrácia” nemcsak elméleti értelemben fából vaskarika, de napi működési zavarai nyomán előbb-utóbb az egész ország süllyedni kezd: termeljen bármily hatékonyan az új töke, eredményei elenyésznek a mindent körülfontó korrupcióban, a tömeges kiszolgáltatottságban és a mindennapok erkölcsi rendjének szétesésében.

Az elmúlt évek ezt az előzetes tudást immár keserű tapasztalattá formálták. Mert tény és való: a gondolat- és szólásszabadság elnyert joga mindmáig inkább az egyéni és csoportos sérelmek és elfogult történelemmagyarázatok egymás iránt süket kiharsogásának, semmint termékeny cseréjüknek és a kölcsönös megértés szándékától vezérelt egyívű gyúrásuknak teremtett törvényi alapot, valamint publikus fórumot. Ami pedig mindebből megszületett, az a szembenállások acsakardó politikai közléte, a frusztrált tömegek fásult asszisztálásával. A közvélemény-kutatások egyre ijesztőbb adatsorai vissza is jelzik a „demokratikus” végeredményt: a szabad polgárok nemigen kívánnak társulni abban a *közösnek* mondott nemzeti jövőben, amelyet választott vezetőik a fejük fölé hazudnak. A politikát legfeljebb „elszenvedik”, de hogy közük volna hozzá, azt ma éppen úgy nem gondolják, hogyan régen sem hitték. Energiájuk java részét arra fordítják, hogy védjék magukat és védjék, amijük van. Ha személyes életükben nagyobb baj nem történik, akkor többségük szemében a dolgok alapjában rendben mennek. És ebben mi sem változott a nyílt elnyomástól már tartózkodó késő szocialista évtizedekhez képest. Akkor meg mi értelme volna, hogy jelentőségteli dátumként őrizzék emlékeztükben a rendszerváltás évszámát...

Losonczy Ágnes a *változatlan*nak megélt mindennapok társadalomrajza és az „urak játékterepének” ítélt rendszerváltásból való kiábrándulás keletkezéstörténete izgatja. Új könyvének ki nem mondott, de minden sorából érződő alapkérdése így szól: Hogyan lehetséges, hogy miközben száz – vagy ha tetszik: sok száz – év távlatában az 1990-es rendszerváltás első ízben teremtette meg a nyugati civilizációba való visszatalálás és vele az európai felzárkózás esélyét, a hétköznapi viszonylatában és a többség szemében a fordulatnak vagy nincs jelentősége, vagy az emberek inkább az új világgal rájuk zúduló bajokat érzékelik? Hogyan lehetséges ekkora szakadék a magyar történelem és a magyar társadalom történelemértelmezése között? Milyen magatartások, erkölcsi értékrendek és cselekvési formák adódnak a nemzettudat szemlátomást tartósnak ígérkező meghasadságából?

Bár így fogalmazva, e kérdések valóban az 1990-nél kezdődő új korszak szülöttei, a *SORSBA FORDULT TÖRTÉNELEM* szerzőjét a „nagy” és „kis” világtérképek nézőpontjai közötti feszültségek, az életvitelnek az egyéni életutak élménytárából táplálkozó motivációi, önfenntartó igazolásai és indulati tartalmai nem most kezdték izgatni. A hétköznapi használati eszközeibe, az étkezés vagy az öltözködés társadalmi csoportonként jellegzetes szokásrendjébe, az eltérő beszédmódokba vagy a térhasználat különbségeibe ivódott személyes historiográfiák utáni kíváncsiság, a beszéd nélkül is beszédes „tárgyi narratívák” felfejtésének szellemi izgalma, illetve a szocializmus mindent eluraló szürkeségével szemben megőrzött és továbbmunkált kulturális sokszínűség felszínre hozatalának a szándéka vezette a tollát, amikor megírta a magyar szociológia vebleni alapművét, *AZ ÉLETMÓD AZ IDŐBEN, A TÁRGYAKBAN ÉS AZ ÉRTEKEKBEN* című könyvét (1977). Ha a vasos munkából annak idején az olvasó erőfeszíthetett a szorító körülmények felett aratott kis győzelmek fel- és elismerése által – hiszen akár a pazar vasárnapi ebédek, akár a kalákában verejtékkel épített fürdőszobák leírása a rendszer ellenében megőrzött értékekről és sokszor heroikus teljesítményekről tudósított –, akkor a szerző következő könyveinek révén ki-kí megmeríthetett a teljesítményért hozott *áldozatok* beleérző megértésének ritka élményében. Ugyanis Losonczy Ágnesnek a

nyolcvanas években született munkái (A KISZOLGÁLTATOTTÁG ANATÓMIÁJA AZ EGÉSZSÉGÜGYBEN [1986] és – főleg – az ÁRTÓ-VÉDŐ TÁRSADALOM – AHOGY A TÁRSADALOM BETEGIT ÉS GYÓGYÍT [1989] című könyvek) a küzdelmeknek, sorsoknak, vágyaknak és törekvéseknek *ugyanarra* a világra néztek rá, csak éppen elfordított látószög-ből. Ezúttal a középpontba állított kérdés így szólt: Valóban sok mindent túléltünk, még többet megéltünk, mi több, vittük is valamire; de mégis, mindez mibe került nekünk? – A válaszadásra felsorakoztatott adatok, dokumentumok és interjúrészletek pedig drámai erővel igazolták a keletről irigylet, nyugatról leereszkedően dicsért kádári jólét háttérét adó névtelen mindennapi erőfeszítések igazságának másik felét: az egyidejű tömeges rongálódást. Losonczi Ágnes elemzéseiből megtudhattuk: a történelem által sokszor és szélsőséges pólusok között rángatott sorsok megtépázták az idegeket, kikezdték az emberi kapcsolatok kötőszövetét, a nagy igazságtalanságokkal szembeni tehetetlenség kis igazságtalanságok indulatait és bosszúit szülte – s mindez így együtt fokozta a sérülékenységet, talajt teremtett a betegségek mint egyedüli menekülési és védekezési lehetőségnek, és felemésztette egész generációk állóképességét. Itt sokaknak és sokszor nem volt jó gyerekek lenni, nem lehetett egészséges testet és ép lelket gyarapító fiatal éveket élni, irtózatot terhek raktak az emberek vállára a középkorúvá érés (pontosabban: használódás) évtizedei, majd partszélre sodródott, felemésztett és a lejegyzettség tudatától terhelt öregkor vár mindazokra, akik mindezt végigküszködték.

Noha senki, így Losonczi Ágnes sem gondolta, hogy a szocializmus összeomlásával egy csapásra mindez megváltozna, azt azért sokan és jó okkal remélhettük, hogy a rendszerváltással elkezdődhet a gyógyulás folyamata. Mert kinyílnak a társadalmi terek, és így többé nem a családi életnek kell majd minden küzdelem és tehetetlen indulat terhét viselnie; mert jogai felől biztonságban érezheti magát az ember; mert az önkény ellen a törvény védi; mert vállalható, amit addig titkolnia kellett – legyen szó akár hitéről, származásáról vagy rejtett vagyonáról; mert kimondhatóvá és higgadtan megvitathatóvá válnak évtizedes jogtalanságok és megaláztatások, és ha anyagi értelemben lehetetlen is a kárpótlás, de az erkölcsi jó-

vátétel utat nyithat a belső békéhez, mi több, régen eltemetett álmok valóra váltásához szabadíthat fel energiákat.

Persze a társadalmi gyógyulás hosszú folyamat, a közélet légkörét jótékonyan befolyásoló hatásainak kibontakozása pedig annál is hosszabb. Ma, tizenöt év múltán még mindig kevés a történelmi távlat, hogy egyértelmű mérleget vonhassunk. Annak azonban már röviddel az új politikai berendezkedés megteremtése után értelme volt a nyomába eredni, hogy a privát világokban ott van-e legalább a készenlét, és épen maradt-e valaminő készség a *magánéleti rendszerváltásra*, azaz a hétköznapok bejártott vágányainak fokozatos átalítására, az emberi kapcsolatok görcseinek feloldására és a közösségi együttélést mérgező – mindegyre a védekezés kényszerével mentegített – apró erkölcstelenségek rutinjainak feladására. Más szóval, felszámolható-e a nagy és kis történelmek évszázados skizofréniája: van-e esély a felülről teremtett rend és az alulról építkező törekvések termékeny találkozására?

A SORSBA FORDULT TÖRTÉNELEM a találkozás esélyét latolgatja – ahogyan az az új demokrácia új fénytörésében a kilencvenes évek elején a kutatónak életéről számot adó hetven interjúalany szemüvegén át látszott.

Az alaptéma most is a korábbi: a nagy nemzeti fordulatok hétköznapi szereplőinek élmény- és emlékvilágából kibomló huszadik századi magyar történelem. A szerző azonban ismét fordít egyet a látószögön, és az új idők új középponti kérdéssorát szegezi a beszélgetések lejegyzéséből született több ezer oldalas kutatási anyagának. Az új kérdéssor pedig röviden így szól: Ott, ahol négy évtized megtagadta és kiiktatta, lehet-e máról holnapra polgári világot építeni? Ha jó törvényekkel és okos szabályokkal a szükséges politikai, jogi és gazdasági intézmények viszonylag könnyen megteremthetők is, vajon lehet-e lelket lelhelni belőlük? Lehet-e új vagy régi hagyományokra, elveszítettnek hitt, ám mégis újjáéledő értékekre, tudásokra, magatartásokra és – főleg – autonóm beállítódásokra alapozni?

Persze nincs az a szociológiai kutatás, nincs az a dokumentumfeltárás, de nincs az a regény vagy játékfilm sem, amely e kérdésekre egyetlen nagyívú elbeszélés által kimerítő választ adhatna. Mi több, a magyar ezredforduló nagy polgári narratívájának megalkotása valójában

történelmi képtelenség. Hiszen létrehozatalához éppen az hiányzik, amit rekonstruálni akarna: a polgári fejlődés folyamatossága és vele a felszínre hozandó és átadható polgári kultúra biztos tájékozódási pontot szolgáló, kiérlelt értékvilága. Tudjuk, a magyar huszadik század nem az önbizalomteli és nyugodt társadalmi haladás évszázada volt. Ahány politikai fordulat, annyi ígéretes új perspektíva és a fejlődés képviselőiben a társadalom élére törő új csoport – no meg legalább ugyanannyi letaszított, amelyet a mindenkori hatalom a történelem kerekét visszaforgató erőnek tekintett. A politikai berendezkedések váltásaival együtt persze újra meg újra sarkaiból fordult ki az elismerésre és támogatásra méltó értékek rendje is: hol a föld, hol a gyár, hol a közösség, hol a család védelme volt a program, és hol a harctéri kiválóság, hol az önsanyargató munka, hol a bátor kockáztatás, hol meg a közösségért hozott áldozat került a morális megdicsőülés piederstábjára. Az élesen változó célok és értékek jegyében pedig a század történelme több hullámban sülyesztette el, forgatta szája íze szerint egyik vagy másik oldalára, emelte a vágyott és hirdetett vezérmotívumok élvonalába, majd törte darabokra mindazt, amit köznap értelemben *polgári hagyománynak* nevezhetünk.

A tradíció rekonstrukciójára vállalkozó kutatónak így azután azzal kell szembesülnie, hogy tárgyát ma leginkább valamiféle társadalmi kirakójátékkal ragadhatja meg: bátor tollvonásokkal felrajzolhatja karakteres portré helyett apró puzzle-darabokból kell együvé illesztenie a „magyar polgár” elmosódó képét. Hiszen ahol napjainkban vagyont és tulajdont talál, ott nem feltétlenül leli a hivatás szellemét, ahol a műves munka szakmai összetartó erejével találkozik, ott jó eséllyel kiveszett a civil kurázi, ahol bátor vállalkozószellemre bukkan, ott a közügyek iránti közöny fogadhatja stb. Mindez persze jól értelmezhető. A polgári kultúra egymástól kényszerűen elszakadt és megcsonkított darabjait az idők során vastag sebhelyek vonták körül, a megkeményedett hámrétegek pedig egyetlen varázsütésre nemigen engednek az újrászervülés immár politikai akarattal emelt manapi igényének. Akkor viszont bele kell törödnünk és a szó durkheimi értelmében *társadalmi tényként* kell tudomásul vennünk: most és itt nemigen leljük a

tradíció egységét hordozó polgárt mint olyat, legfeljebb a hagyomány egy vagy más darabkáját újjáélesztő és napjaink körülményeihez igazító vállalkozókkal, hivatalnokokkal, tanárokkal, orvosokkal, újságírókkal, művelt családanyákkal és lokálpatrióta önkéntes aktivistákkal találkozhatunk. Magyarán, a *polgárság* jól körvonalazható weberi *rendje* helyett a sokszínű *középosztály* egyben vagy másban polgáris értékrendű és életvitelű *csoportjait* láthatjuk magunk előtt, anélkül azonban, hogy e csoportok kulturális együvé tartozásának hálózatát – vagy sokszor akár érintkezésük rejtettebb és ritkásabb foszlányait – érzékelnénk.

Amikor kutatását megtervezte, Losonczy Ágnes ott indult el, ahol a leginkább remélhette, hogy e szétszabdalt tradíció szövetének viszonylag épségben megmaradt, összefüggő darabkái ra lel. Vizsgálódása terepül Budapest egy hagyományosan polgárinak tekintett belső kerületét, módszerül pedig a (majdnem) véletlen találkozást választotta. A szociológia sétáló mintavételi gyakorlatát követve, munkatársai a terepismeretükre és történelmi-társadalmi érzékenységükre támaszkodtak, amikor a rombolva építkező szocialista modernizáció tudatos és spontán lakosságcsereitől, valamint rajtaütészerű be- és kitelepítési akcióitól az átlagosnál kevésbé érintett városrész jól megválasztott utcáiban jól megválasztott házak lakásajtóin kopogtattak, hogy a beszélgetésre vállalkozó interjúalanyokkal elmeséltesék családjuk huszadik századi történetét.

Persze amennyi e módszer remélhető előnye, annyi a félhetők kockázata. Mert egyfelől igaz, hogy a sorsuk iránti nyílt érdeklődést a legtöbben hosszú életbeszámolókkal és gazdagon áradó személyes kommentárokkal honorálták, másfelől viszont a kutatónak utóbb abból kellett építkeznie, amit kapott – márpedig ebben a tekintetben alapvető jelentőségű volt a család történetét felidéző személy pozíciója. És nemcsak az életkor, a nem vagy a családon belüli szerep befolyásolta a válaszadást, hanem mindenekfelett a beszélő pillanatnyi társadalmi helyzete bizonyult perdöntőnek abban, hogy a kutatás vonatkoztatási keretül kijelölt középosztályi hovatarozást a kérdezett a családors tegnapijának, tegnapelőttjének vagy megcélzott holnapjának látta-e. Minthogy a véletlen séták véletlen találkozásai révén leginkább annak volt esélye, hogy az aktív mun-

kából már visszavonult és általában is bezár-
tabb életet élő idősebbek nyilatkoznak, ezért
állt elő, hogy a könyv megírásához végül fel-
használt ötvenöt interjú alanyai közül tizen-
egyen kerültek ki a hatvanon felüli korosztály-
ból, míg mindössze hárman képviselték a jö-
vő ígéretként számon tartott fiatalokat, a har-
mincon inneniek nemzedékét.

A megkérdezettek e sajátos demográfiai
megoszlása így azután nagyban meghatározta
az alulnézetből felidézett huszadik század ki-
rajzolódó lényegi vonulatait és fordulópont-
jait. A középpontba az került, amit a könyv in-
terjú anyagának javát elbeszélő korosztályok,
az 1930-as, 40-es években születettek család-
juk történetéből igazán kiemelendőnek tartot-
tak. Márpedig – függetlenül a felmenők haj-
dani társadalmi helyétől és a család mai pozí-
ciójától – az ő belső korszakolásukban a három
generáció ívét átfogó huszadik század minden
kétséget kizáróan legfontosabb időszaka a *má-
sodik világháború, illetve az azt követő néhány év*
volt. Annak ellenére tehát, hogy a megszöla-
lók immár felnőttként végigélt hosszú évtize-
deket tudhattak a hátuk mögött, történelmi
számvetésükben mindmáig *gyermek éveiket* ítélték
életük sorsfordító szakaszának. Mintha ott
és akkor minden egy életre eldőlt volna, ami-
hez képest a saját erejükből később elért ered-
mények – legyenek azok szerények vagy kiug-
róak – mindenképp *másodlagosak*.

Igaz, ezek az eredmények a szocializmus ko-
rára estek – mai nézőpontból vett viszonylagos
súlyvesztésük ezért egyaránt táplálkozhat a
közelmúlt megítélését kísérő társadalmi ambi-
valenciákból és a fél évszázadra tabuvá mere-
vedett gyerekkori évek kibeszélésének a rend-
szerváltás hozta szabadsággal végre elnyert le-
hetőségéből. Valószínűleg erről is, arról is szó
van. Tény azonban, hogy a középnezedék
magnószalagra mondott elbeszélései ma is a
gyermek alapállásából és az ő szemével látatják
a családok sorsát – és persze innen látatják a
maguk történelmi felelősségét is. Mintha az el-
múlt öt-hat évtizedben minden, amit tettek –
vagy amit tenni elmulasztottak –, kizárólag csak
az induláson múltott volna. Lejegyzett szöve-
geiket olvasva, az embernek az a benyomása tá-
mad, hogy többségük életéből a felnövekedés
szakasza egyszerűen *kimaradt*.

A gyermekkornál való megrekedésnek per-
sze sok jó oka van. Mert ugyan a szülői ház min-

denkor, mindenütt és minden életpálya szá-
mára fontos, de „normális” korokban és „nor-
mális” világokban az új generáció dolga, hogy
tanulással, munkával, ügyességgel és kitartás-
sal – azaz a hagyományos polgári erények moz-
gósításával – őrizze és gyarapítsa, amit elődei
ráhagytak. Csakhogy a főváros középhelyzetű
középnemzedékének gyermek- és ifjúkorát
mégsem ezek a „normális” körülmények jelle-
mezték. Hiszen ha a háború előtt vagy alatt *zsi-
dó polgári család*ba születtek, akkor első élmé-
nyeik az elemi rettegésről, a bujkálásról, a túl-
élésért folytatott küzdelemről, az elhurcolt,
megölt rokonok, játszótársak és családi ismer-
ősök pusztulása feletti gyászról, majd a polgá-
ri származás megtagadásáról, a tulajdonfosz-
tásról és a „rossz kádereknek” kijáró megbé-
lyegzésről szóltak; ha ugyanezekben az években
*keresztény úri köze*gben látták meg a napvilágot,
a rettegést és a fronton odaveszettekért vagy a
*malenkij robot*ról soha haza nem térőkért érzett
korai gyászt ők sem úszhatták meg, hogy az-
után kisiskolás éveiket nemegyszer a „bűnös”
származásuknak szóló folyamatos rendőrségi
zaklatás vagy a birtokos nagyszülőikben azono-
sított osztályellenségnek kijáró kitelepítés fé-
lelemteli élményei, valamint szüleik idegeinek
felmorzsolódása és pályájuk megroppanása kí-
sérje. Ha *régi kisiparosok* vagy *kiskereskedők* csa-
ládjából valók voltak, akkor iskoláskoruktól fog-
va küszködhetek a retrográd kispolgár gyer-
mekének kijáró gyanakvással és lenézéssel, no
meg az „eltévelyedett munkások” gyermekeit
különös előszeretettel megcélzó kommunista
ifjúsági mozgalom átnevelő kényszerével; ha
szegényparaszti sorból származó felmenőiket vi-
dékről sodorta a nagyvárosba az erőltetett ipa-
rosítás szele, és csábította a felemelkedés re-
ménye, akkor kisgyerekként megtapasztalhat-
ták a szélsőséges szegénységet és ráadásnak
azt is, hogy milyen dolog szülői jó szó helyett
poroszos fegyelmi napközi otthonokban fel-
nőni, miközben apjukat-anjukat három mű-
szakos munkára és gyorstalpaló esti iskolák
padsoraiba szólítja a Párt. És a sor folytatha-
tó a bebörtönzött szociáldemokrata nyomdá-
szok, a „szabotázs” büntetéseként kényszer-
munkára rendelt vasmunkások, a kulákként
meghurcolt és mindenükből kiforgatott köz-
zépparasztok, a „megbízhatatlannak” titulált
és esztergapad mellé vezényelt ügyvédek, or-
vosok, mérnökök „rossz időkben” született fiai-

nak és lányainak első élményanyagával – csaknem vég nélkül.

A gyermekévekben elszenvedett sérülések nem összemérhetők, ugyanakkor egyesével is alig kiheverhetők. Innen indulva aligha szólhat másról a felnőttélet, mint a *korrekciókról*. Kinek-kinek indíttatása és helyzete diktálja, hogy későbbi választásainak, döntéseinek és cselekedeteinek elsődleges motívuma a családi kapcsolatok szövetén esett szakadások összefoltozása, az önbecsülés múlt okozta horpadásainak kikalapálása, az elvesztett tárgyi értékek lassú visszapótlása vagy éppenséggel a kizökkent társadalmi státus óvatos helyreállítása lesz-e. Legyenek azonban bármilyen különbözők is a belülről diktált küldetések és a belőlük származó évtizedes életfeladatok, egy tekintetben kétséget kizáróan nagy a rokonságuk. Ez pedig nem más, mint hogy az öröklött tradíciók gondos megőrzése és magabiztos továbbplántálása helyett egyikük is, másikuk is a *rejtgetésükön nyugvó védekezést* teszi a hétköznapi vezérelvévé és alapvető magatartási szabályává.

A könyvben bemutatott családörténetekben az állandó készenlét a váratlan veszélyhelyzetek elhárítására – de legalábbis a kalkulálhatatlan fordulatok hatásainak csillapítására – átmeleg átszövi az emberi kapcsolatokat. Társadalmi rangnál és vagyonnál erősebben befolyásolja a párválasztást, a gyereknevelés gyakorlatát, a barátságokat, a társasági viszonyokat, az életformát – és persze nap nap után újratermeli a *mindenki mással szembeni bizalmatlanság* légkörét. A lassan-lassan magatartási reflexszé rögzülő attitűd generációk közötti áthagyományozódása pedig szinte elkerülhetetlen következmény. Így lesz a társadalmi ranglétra legkülönbözőbb fokozatainak és pályájuk legkülönbözőbb állomásainak lévők életének legfőbb közös karaktervonása az *örökös gyanakvástól kísért defenzív beállítódás*.

Ez az alapeállítódás olyan mély, hogy továbbadása a magyar társadalom elmúlt évtizedeiben közvetlen értelemben kemény struktúraformáló erővé vált. Hiszen az objektív lehetőségeknél és az elérhető státus csábításánál is erősebb a motiváció a mindig bizonytalan jövő és a benne mindig ott lappangó kiszolgáltatottság kivédésére. Ebből az alapállásból pedig mindenkor óvatos mérlegeléssel és az eshetőségek gondos számbavételével kell az felnövekvő nemzedék számára iskolát és

foglalkozást találni. Bár vágyott lehet a jólét vagy a szellemi autonómia, ám e tájon azokat kizárólagos életcélnak választani mőfőlelet kockázatos. Az jár el okosan, aki gyermekét az előre nem kalkulálható megélhetési feltételek széles skálájára felkészíti. Ahogy a könyvben megszólaló egyik interjúalany plasztikusan összefoglalja: *„Minden gyerekeknek... szüleink iparos szakmát adtak a kezébe... Azt akarták, hogy minden eshetőségre legyen olyan szakmánk, amiből mindenütt, minden körülmények között megélhetünk. Ezután végeztük el az egyetemet, illetve főiskolát. Értelmiséginek lenni nem független állapot. Kirúghatják, ha nem tetszik az orra hajlása, vallása vagy a világnézete. Kézművesre mindenütt szükség van.”* (202.) – Azonban a védekező alapállás egymagában kevés. Mi több, a beleszűppedés egykönnyen önfeladásához és társadalmi lecsúszáshoz vezethet. Ezért a valaha szebb idők megélt és pozícióban, megbecsültségben valahová egyszer már eljutott családokban e beállítódás többnyire a küzdelem erkölcsi parancsával társul. Ahogyan egy másik szövegrészletben olvashatjuk: *„Anyám életéből azt tartom követendőnek, hogy nem szabad földelni. Nem szabad semmilyen élethelyzetben azt mondani, hogy megadom magam.”* (170.)

Hogy a megélt sorsokból leszűrt, ám a mindennapokban egymásnak gyakran ellentmondó két bölcs vezérelv követésében mi a helyes arány, mi a kockáztatás és a még vállalható kísérletezés kívánatos mértéke, arra persze általános recept nemigen adható. Losonczi Ágnes kutatásának középkorú megkérdezettjei mindenesetre máshol látják a határvonalakat, mint tágan vett társadalmi csoportjuk akár náluk idősebb, akár fiatalabb tagjai. Ők ugyanis – kevés és ritka kivételtől eltekintve – önmagukat általában a rendszerváltás vesztesei közé sorolják, és így élnek meg, ami velük napjainkban történik, meg ami életük hátralévő részében még megtörténhet. Már nem elég fiatalok és nem elég rugalmasak az újrakezdéshez vagy legalább a megnyílt lehetőségek kiaknázásához, de még nem elég idősek és visszavonultak, hogy az új világból ne elsősorban munkájuk és elért pozíciójuk veszélyeztetését, valamint kialakított életformájuk biztonságának megrendülését érzékelnék.

Kissé talán meglepő, de jóval bizakodóbb kép rajzolódik ki az idősek zavaiból. A beszélgetések rögzítésének idején – 1993–94 körül – hetvenes éveikben járók ugyanis igazi felsza-

badulásként és életük nem várt adományaként értékelik a szocializmus összeomlását. Úgy érzik, létfeltételeiket tekintve bajuk már nem eshet, viszont a rendszerváltásnak köszönhetően végre beszélhetnek mindarról, amit évtizedeken át nemhogy a nagyvilág, de még gyermekeik és unokáik elől is titkolniuk kellett. Ki-ki családtörténetének addig homályban hagyott részletei szerint hozhatja végre szóba az előkelő felmenőkről tanúskodó, gondosan rejtgetett nemeslevelet; a '46-ban parancsszóra magyarosított családnév sváb eredetét; a Horthy-korban magas rangra emelkedett, majd az ötvenes években segédmunkásként dolgozó katonatiszt apa emberi tartását és tisztességét vagy a nagyszülők ortodox zsidó háztartásának szigorú szokásrendjét; de nyíltan beszélhet végre a deportálás borzalmairól és a hajdani „jószomszédok” hűtlen árulásáról is, mint ahogy kiadhatja magából az elrekvirálások, az internálás vagy az '56-os forradalom reményekkel és rettegéssel elegy hiteles történetét, hogy azután afféle morális summázatként (no meg néha önfelmentés gyanánt) végre beszámolhasson a gyűlölt rendszerben megőrzött emberi kiállás mindaddig félve elhallgatott, olykor-olykor el is árult, titkon azonban mindenkor csodált példáiról.

Ami meg a fiatalokat illeti, nyitottságuk, optimizmusuk és vállalkozási kedvük részben életkori kérdés, másst akarásukat ugyanakkor a nagyszüleik, szüleik megroppant életének kijáró jóvátétel és a korrekció nemzedéki vágya is motiválja. A viszonyítás és a viszonyulás valahogy így szól: *„Végigküzdötték az életüket mostanáig, és ezt nagyon becsülöm bennük. Borzasztó, hogy ilyen sokat kellett várniuk arra, hogy valahol egyáltalán tudjanak élni. Én nem hiszem, hogy képes lennék erre... A családban a gyerekek közül, azt hiszem, nekem sikerült a legjobban az életem. Nem ragadtam le egy helyen, egy-egy dolognál, hanem mindig továbbléptem, anyagi és társadalmi téren is. Ugyanannyit keresek most, ennyi idősen, mint az édesapám... [Az interjú készítésének idején huszonegy éves – Sz. J.] Régen, ha valaki rosszat mondott, vagy külföldi kapcsolatai voltak, akkor elvitték és becsukták. A mai rendszer fejlődése mindenképpen jobb, mert ha valami nem megy, akkor lehet rajta változtatni, nem olyan merevek és csökönyösek a szabályok, mint régen, amikor ötvenes terveket kellett tartani, ha jó, ha nem.”* (233.)

A generációs hangsúlyok jelentős különbségei ellenére a könyvből meglehetősen egyértel-

műséggel rajzolódik elénk a rendszerváltás utáni évek legfontosabb közös alapmotívuma: a közelmúlttal való számvetés megkerülhetetlen feladata. Beszéljenek bár maguk az érintettek, gyermekeik vagy unokáik, a felidézett családtörténetek egyazon történelmi időszak máig kiheverhetetlen élménysora felé gravitálnak. Túl a középnemzedék már érintett gyerekkori traumáin, a náluk idősebbek és fiatalabbak beszámolóiból is az derül ki, hogy a családsorsok legélesebb és legmaradandóbb irányváltásai az eseménydús huszadik századnak a mindennapi életet permanens elemi megrázkódtatásokkal átrendező bő másfél évtizedére, a háború végével kezdődő és a forradalom utáni megtorlással záruló „ötvenes évekre” estek.

Mondhatnánk úgy is: a SORSBA FORDULT TÖRTÉNELEM nem is annyira a színéről, mint inkább a visszajáról tekint az újrapolgárosulás esélyére. Annak jár utána, hogy milyen mélyre hatolt le a diktatúra világfelforgató programja, és a családsorsok további formálódásában mennyire bizonyult visszafordíthatatlannak mindaz, ami e program jegyében a hagyományok módszeres felszámolása terén történt. A könyv igazi részletezettséggel és a legnagyobb terjedelemben azt mutatja be, hogy – a szerző kifejezésével – „a szocializmus nagy kompressziójának” köszönhetően hogyan sodródtak egymás mellé a rendszer alapjainak lerakása idején megannyi oldalról kikezdett, egymással szolidaritást és közösséget azonban legfeljebb 1956 röpké tíz forradalmi napjára vállaló sorsok.

Több mint fél évszázad elmúltával is görcsbe rándul az ember gyomra, ahogy a háború utáni új rend megteremtésének nevében véghezvitt katasztrófák, megfosztások és kiátkozások hosszú listáját olvassa. Az államosított üzletük éléről gyári munkásnak átirányított zsidó kereskedők, a bűnösnek kikiáltott egykori ludovikás katonatisztek, a megbízhatatlan kádernek nyilvánított hajdani minisztériumi tisztviselők, a nép ellenségének tekintett gimnáziumi tanárok, a parasztnyúzóknak titulált nagygazdák, a régi rendszer iránti nosztalgiával vádolt kisiparosok mással és mással igazolt, de egyenlően kiporciózott megtaposása még az alulról jövők iránti szolidaritás legelkötelezettebb híveinek szemében sem igen tűnhet méltányos árnak a szegényparaszt és munkásifjak gyors emelkedéséért – amit ez utóbbiak ráadásul tartós gyökértelenségükkel és szélsősé-

ges politikai kiszolgáltatottságukkal ugyancsak megfizettek.

Bár a beszámolókat gazdagon benépesítik a közvetlen hatalomgyakorlás ma is indulattal felidézett figurái – ÁVO-sok, párttitkárok, tanácselnökök, rendőrök, beszolgáltatási felelősök, munkavezetők egész seregéről olvashatunk –, az interjúk tanúsága szerint az „ötvenes éveknek” két olyan politikusfigurája volt, akiket máig nevével őriz az emlékezet: az egyik *Rákosi Mátyás*, a másik *Nagy Imre*. Rákosi a sztálinizmussal azonosított *kommunizmus*, Nagy Imre pedig az utóbb kudarcba fulladt '53-as *kiigazítás* emblematikus figurájaként kerül elő az emlékezésekben.

Az olvasó azonban némi meghökkenéssel veszi észre, hogy Nagy Imre mint az 1956-os forradalom miniszterelnöke és a felkelés mártírja viszont még mellékes szövegösszefüggésekben sem jelenik meg a színen. De nem csak a portréja hiányzik: vele együtt hiányzik a családorsok felidezéséből maga a forradalom is. Mintha a más-más korú és eltérő háttérű interjúalanyok titkon összebeszéltek volna, elbeszélések történeti szakaszolása 1955-ig tart, majd valahol a hatvanas évek közepén folytatódik. 1956-ra feltűnően kevés a reflexió, az utána jövő megtorlás pedig szellemiségében a sztálinista korszak egyenes folytatásaként él az emlékezők tudatában. Ha egyáltalán, akkor '56 történéseiről a megkérdoztetek kizárólag általános alanyok és passzív igék használatával, távolságtartó tömondatokban és a hangsúlytalan mondandóknak kijáró szürke fogalmazással beszélnek. Az amúgy többnyire átéléssel és bőszéges érzelmi tartalommal előadott beszámolókból e történeti ponton ilyen mondatokat olvashatunk: „*Férfjem 1956-os részvétele és írásai miatt házkutatás volt. Rendőri felügyelet alá helyezik, munkahelyét elveszti, elhelyezkedni nem tud.*” (142.) „*Öt testvéremből kettő meghalt rákban. Biztosan tudom, hogy halálukban nagy szerepet játszott a stressz. Mind a kettőnek volt szerepe az 1956-os forradalomban, de nem fegyverrel. Hányódtak munkahelyről munkahelyre, sose kaptak megfelelő munkát.*” (150.) „*Az édesapámat 1956 elfújta. Nem a forradalom szele, hanem november 4-e szele. Még az utolsó határzárás előtt hasmánt átküszött a határon. És tulajdonképpen nagyon hamar befejeződött ezzel a mi családi életünk. Én 5 éves voltam akkor.*” (156.)

Az októberi napok szellemének lelkes feléleltetésével és az akkor tapasztalt szabad-

ságélmény felidezésével nem találkozunk. Az elfojtások munkájával évtizedek alatt megdolgozott emlékezetben a súlypont mára láthatóan a soha ki nem hevert *veszteségekre* került. Az interjúkban ugyanis 1956 *kizárólag* a menekülés és a megtorlás, a családok újabb szétzilálódásának és a forradalomra válaszul különösen kemény politikai kényszerrel végrehajtott tézsesítés megaláztatásainak összefüggésében kerül elő. A félelmek, megrázkódtatások és talajvesztések újabb hullámához társuló kép pedig személytelen: szovjet tankok rajzolódnak ki rajta. Ha a tankok háttérében nagy ritkán mégis megjelenik egy arc, az természetesen Kádár Jánosé. De legfeljebb egy röpké villanásra tűnik elő – merthogy a diktatórikus elnyomás újbóli megteremtésének ez utóbbi portréját említése pillanatában le is söpri a polcra az emlékezet.

Kádár alakját az interjúk – meglepő módon, ismét életkori hovatarozástól függetlenül – igazi kettős látással előbb mint a *szovjetek markában vergődő bábfigurát*, majd szinte átmenet nélkül, ám szemlátomást nagyobb átéléssel mint a *béke, a konszolidáció és a jólét megteremtőjét* idézik fel. Ahogy a szövegekből kiderül, az utóbbi ábrázolást azonban jobbra nem politikai megfontolások motiválják. Erre utal, hogy a huszadik század virágkorává stilizált „Kádár-korszak” névadójának személyét magasztaló mondatokat több olyan interjúban is olvashatunk, amelyek egyébként a szocializmussal való tartós és éles szembenállásról tanúskodnak.

A Kádárnak szóló dicséretök mögött munkáló motívumok igazán személyesnek és mélyről jövőnek tűnnek. Szövegösszefüggésükből kiolvasható, hogy mindenekelőtt a biztonságérzet és az önbecsülés újra megtalált lehetőségének szólnak. Mert az elbeszélők szemében a félelemtelni hosszú ötvenes évek után a lassú emelkedést, a nyugalmat és a magánélet háborítatlan békéjét visszahozó konszolidáció a *háború előtti polgári világgal* teremtett folyamatoságot – ezzel pedig lélektanilag helyreállította számukra a *normalitás* érzetét. Mai szemüvegükön át is úgy látják: társadalmi státusban, életkörülményekben és a politikai ízlés tekintetében ugyan nem volt lehetséges a rekonstrukció, de legalább a privát szféra belső köreiben megkezdődhetett a kiirtottnak és örökre elvesztettnek hitt polgári értékek lassú rehabilitálása. Innen nézve pedig azok is máig fenn-

tartott elismerésükkel adóznak a Kádár-korszak teljesítményének, akik amúgy a régi rend összeomlását cseppet sem bánták, és a rendszerváltás egyértelmű hívei. Nem nosztalgia ez, mint gyakorta vélik. Sokkal inkább azoknak a mély élettapasztalatokon nyugvó múltértékelése, akik a folyamatosságot többre becsülik a mindig kockázatos nagy ugrásoknál, és a békés átmenetet nagyobbra tartják a tiszta lapot teremtő, ám sok áldozatot követelő történelmi igazságtételnél. Ők tehát az elmúlt másfél évtized temérdek ellentmondástól terhelte, nagy sorstragédiáktól ugyanakkor mégiscsak mentes rendszerváltásának minden panaszkodás mellett is türelmesen és tántoríthatatlanul kivárho támaszai. A könyvben idézett interjúk, de általános mindennapi tapasztalataink alapján is biztos mondhatjuk: világnézettől és politikai hovatartozástól függetlenül igen sokan vannak.

Ahogy az elbeszélők szavaiból kitűnik, a rendszerváltástól kevésbé a gyökeresen új életberendezkedés feltételeinek megteremtését, mint inkább a késő kádári években megkezdett, a pártállam összeomlásáig azonban szigorúan a privát viszonyok keretei közé kényszerített személyes autonómia nyilvánossá és kibontakoztathatóvá tételét várják. A szemükben a fordulat legnagyobb jelentősége és reménye, hogy a hajdan kissé zsurnalisztikusan *felemás polgárosodásnak* nevezett folyamat levedli magáról a köz- és magánélet skizofrén kettéválására utaló „felemás” jelzöt, és sok-sok elbukott történelmi kísérlet után végre hazai földön is létrejöhet, amit közkeletűen – minden kvalifikáló megszorítás nélkül – *polgári világnak* hívunk. Ezért a rendszerváltás számukra elsősorban a szabadság és az erkölcsi rend helyreállításának lehetőségét – egyelőre inkább ígéretét – hordozza. Így fogalmaznak: „*Én azt tapasztaltam a politikában és a vallásban is, hogy akik csinálják, nem azt teszik, amiről beszélnek... A politikában korábban mindig egyetértettünk a férjemmel, de most ő kitart a múlt rendszer mellett, én meg az új rendszerben is látok pozitívumot. De kapitalizmust, azt nem szeretnék.*” (222.) Vagy átfogóbb megítéléssel: „*A régi rendszerben rengeteg kötöttség, korlátozott életlehetőségek voltak. Minden rettentően lomhán működött. Ma ez másként van. Megvan mindenkinek a lehetősége, hogy kitörjön. Alapvetően fontos az emberi létben, hogy szabadon tegyed azt, amit jónak látsz. Borzasztó iskolarendszerben biztosították a tanulást mindenkinek, anno.*

Anyagilag persze könnyebb volt tanulni, mint ma, de nehéz feladat volt embernek maradni.” (279.)

Mindezzel együtt az idézett szövegrészekből a nyolcvanas évek erőteljesen megszüpített képe rajzolódik ki, amivel szemben a rendszerváltáshoz fűzött megjegyzések inkább a jövőnek megszavazott óvatos bizalomról és kevésbé a megélt jelen pozitív értékeléséről tanúskodnak. Persze ezen a ponton hangsúlyoznunk kell, hogy az interjúkban megvont mérleg pillanatfelvétel – mégpedig az átalakulás kitüntetetten nehéz éveiből, 1993–95-ből. Tudjuk: az akkoriban a mélypontjára érő úgynevezett *transzformációs válság* a kilencvenes évek első felében végigsöpört a magyar társadalom egészén. Az évi 25–35 százalékos inflációt és a tömeges munkanélküliség első nagy hullámát azok is megszenvedték, akik utóbb, az évtized második felében újra nekilendülő gazdasági növekedés viszonyai közepette gyorsan a helyükre találtak – és ez éppen a *középosztály* volt. A magnós felvételek elkészülte idején ezt azonban még nem láthatták előre. Akkor inkább a végleges lecsúszástól rettegtek. Ebben az összefüggésben kell értelmeznünk, hogy a könyvben megszólalók számvetésében a múltnak adózó elismerés középponti elemeiként mindegyre a létbiztonságról, a soha veszélybe nem került munkahelyről, az alacsony árakról, az ingyenes iskolázásról és a megélhetést biztosító nyugdíjról kerül szó. A jelent illetően ugyanakkor még a váltás iránt leginkább elkötelezettek sem hunyhatnak szemet a mindennapok felkavarodott viszonyai felett. Mindezt azonban elkerülhetetlen átmeneti kellemetlenségnek tartják, ami nem homályosíthatja el az új rend erkölcsi fölényét. Feltétlen bizalmuknak efféle megfogalmazásokkal adnak hangot: „*A szocializmusban lassabban, de biztosabban lehetett anyagilag előrelépni. Most valaki vagy nagyon gyorsan meggazdagszik, vagy nagyon gyorsan lezüllik. Ennek ellenére a mai helyzet mindenképpen jobb, mint a régi.*” (279.) Vagy – lelkesebben és egyértelműbben – így: „*Én elfoglalt vagyok a rendszerváltással kapcsolatban. Szinte mindent jónak tartok. A rossz dolgokra előre lehetett számítani. Rossz a közbiztonság, elszegényedés van, de tiszta a lelkiismeretem. Jobb igazságban élni.*” (272.)

Persze legfeljebb gondolat kísérletként játszhatunk el a kérdéssel: ugyanezek az emberek vajon ma mit mondanának?... Tudni ugyan nem tudjuk, elbeszélésük fonalából, beszúrt szöfordulataikból, kiolvasható hangsúlyaikból

ugyanakkor mégis sejthetjük. És sejtéseinkhez támpontul társíthatjuk azt a tudást is, amelyre immár négy parlamenti választás adatainak feldolgozása, illetve a könyvben megszólalók sorstársairól (a kis- és középvállalkozókról, a vidéki városok helyi elitjéről, a közsféra és a civil szervezetek egyes foglalkozási csoportjairól) az elmúlt tíz-tizenkét év folyamán készült szociológiai kutatások révén tehetünk szert. Mindezt számításba véve, megkockáztathatjuk: ma ugyan minden bizonnyal több lenne a rendszerváltás előnyét ecsetelő szó, de keményebbek lennének a kritikai megnyilatkozások is. Ha újra megkérdeznék őket, Losonczy Ágnes kutatásának alanyai közül valószínűleg jóval többen beszélnének anyagi helyzetük érzelhető javulásáról, meg arról, hogy a kezdeti években nap nap után a csőd szélén táncoló családi vállalkozásuk azóta szép eredményeket hozott. Beszámolnának talán arról is, hogy gyermekük, unokájuk éppen Ausztriában vagy Belgiumban tanul ösztöndíjjal, ők pedig végre megengedhetik maguknak, hogy nyaralni Spanyolországba, de legalábbis a horvát tengerpartra menjenek. Mindehhez azonban odaillesztenének néhány indulatos mondatot a napjainkra hatalmas vagyonra szert tett újkapitalista hajdani párttitkárokról, az „elprivatizált” köztulajdonról, a korrupció és a kétes üzleti ügyek elharapódzásáról és – végül, de nem utolsósorban – a politikát örökös veszekedésükkel az emberekkel meggyűlöltető pártoktól. Valószínűleg rosszkedvűen zárnák a tirádát a gyakran hallható kitételrel: „Most is csak azok vannak elől, akik régen. Hát rendszerváltás ez?! Nem így képzeltük. – Igaz, annyi jó azért van a dologban, hogy ezek legalább békén hagyják minket.”

Ha keserű mondataikat hallgatva nemcsak a kimondott szavakra, hanem az elhallgatottakra is odafigyelünk, bizonnyal észrevesszük, hogy a régi rend visszakívánásáról viszont a legindulatosabbi nyilatkozók sem igen beszélnek már. Ezt pedig némi optimizmussal úgy olvashatjuk, hogy a hajdan félnivaló skizofrénia helyébe ugyan kínzó levetség és paranoid felhangoktól sem mentes ambivalencia lépett, de a betegség tünetek napjainkra bekövetkezett változása talán mégis lassú gyógyulást ígér. A folyamat azonban szemlátomást nemigen halad előre addig, ameddig ki-ki csupán a maga bajának kúrálásával törődik. Sőt, jól tudjuk:

miközben a testrészek fájdalmát jobbnál jobb pirulák csillapítják, a testet emésztő kór még fokozódhat is. Mintha tizenöt év múltán tapasztalnánk is valami ilyesmit. Mert minden gyógyító politikai, gazdasági és intézményi beavatkozás ellenére, a történeti sebektől szabdalta hazai polgárvilág szemlátomást továbbra is darabokban maradt, miközben egyre kevesebb biztató jel mutatkozik arra, hogy a belátható idő távlatában európai értelemben vett *polgári világ* formálódhassék belőle.

Ezért az interjúk rögzítése óta eltelt évek távlatából csak megerősíthetjük a következtetést, amire könyvének zárófejezetében Losonczy Ágnes jutott. Azt nevezetesen, hogy a társadalmi gyógyulásnak ma talán sok más fontos közéleti és gazdasági tennivalónál is előbbrevaló feltétele annak a nehéz és küzdelmes feladatnak az elvégzése, amit a szétdarabolt múlt köré szerveződő szétdarabolt sérelmek kölcsönös megértése és közös feldolgozása jelent. Ha tehát társadalmi szinten is működik az épség helyreállításának igénye, ha végül a múlt sebeinek felszaggatását kísérő gyötrelmekkel szembeni félelemnél erősebbnek bizonyul a közös jövő védelmének ösztöne – márpedig ebben talán ma még reménykedhetünk –, akkor a sorsokba fordult magántörténelmek közös történelmi hagyománnyá gyűrése hovatovább már nem halogatható. A nagy nyitottságot, politikai kreativitást és türelmet követelő munka nemcsak bölcs országszervezőket kíván, hanem mindannyiunk termékeny együttműködését igényli. Máshogyan aligha vihető végbe. Ehhez azonban előbb nekünk magunknak is irányt és attitűdöt kell váltanunk. Márpedig az összes feladat közül ez talán a legnehezebb. Enélkül viszont nem megy. Mert – a könyv zárósorainak szavaival szólva – „...nem egyéérténi kell másokkal, hanem megérténi őket, nem együtt menetelni kell a többiekkel, hanem a keresztúton találkozáva legalább szóba állni velük... Csak a megértés segíthet abban, hogy ki-ki önmagával, múltjával, szülei múltjával és embertársaival kiegyensúlyozottan tudjon élni. Ebben az egyre inkább plurálisá váló, sokszínű és sokféleképpen gondolkodó világban ez az egyetlen esély arra, hogy – ha már a sokszor megtört és megosztott társadalomban a szakadásokat összehegeszteni nem is lehet – legalább közlekedni lehessen a széttört részek között”.

Szalai Júlia

„...ITT AZ ALKALOM A KIVÉGZÉSÜKRE”

Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokausztörténetéhez*
Pont, 2005. 158 oldal, 2490 Ft

Bársony János–Daróczy Ágnes (szerk.):
Pharrajimos. Romák sorsa a náciizmus idején I–II.
L'Harmattan, 2004. 213 oldal, 2100 Ft,
ill. 83 fotó- és dokumentummásolat, 1400 Ft

Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres
és végleges megoldása”. Tanulmányok
a XX. századi „cigánykérdés” történetéből*
Csokonai, Debrecen, 2004. 284 oldal, 2480 Ft

A holokauszt nem „csak” történelmi esemény, hanem egyúttal korunk egyik legfontosabb szekularizált narratívája gonoszról, szenvedésről, bűnről és elégtételről – vagy sokszor inkább az elégtétel fájdalmas hiányáról. S bár a holokauszt valóban megtörtént, még hozzá alapvető vonásaiban úgy, ahogy az a narratívában áll (ez cseppet sem triviális állítás, hiszen számos megalkotatlan, téves vagy akár hazug történet is „virágzik”), feszültségek mégis adódhatnak a narratíva és a történettudomány nézőpontjai vagy igényei között. Elég a közismert „kivételességitára” gondolni, amelyben az érvek (és indulatok) akörül csapnak össze, hogy a történelem egyedülálló eseménye volt-e az a gyilkosságsorozat, amelynek során a náci megpróbálták kiirtani a zsidóságot, vagy a történelem, főleg a közelmúlt számos népiptásának egyike?

Talán csak „diplomatikus” ravaszkodásnak tűnik, de véleményem szerint a fenti dilemma ellentéte feloldható, ha értelmezésünkbe bevonjuk nemcsak a szándékokat és tetteket, hanem azok értelmezéseit is. Így ugyanis láthatóvá válik, hogy a zsidónak minősített személyek tömeges legyilkolása már a második világháború idején viszonyítási ponttá, összehasonlítási alappá vált nemcsak más tömeggyilkosságok elszennedői és értelmezői, hanem – tényleges és potenciális – *elkövetői számára is*. Egyetlen példát idézve, amely egyúttal már recenziónak témáját is megidézi: 1944 közepének, második felének Magyarországon számos cikk vagy irat sürgette a „cigánykérdés” „radikális és végleges megoldását” – „a már megoldott zsidókérdés mintájára”.¹

Fél év leforgása alatt három könyv jelent meg a roma holokausztról, vagyis a Porrajmosról vagy Pharrajimosról (az elnevezés kérdésére később még visszatérek). Igazi áttörésről beszélhetünk, hisz korábban csak egy monográfia (a fent hivatkozott Karsai-mű), egy tankönyv,² egy interjúkötet,³ valamint néhány cikk, interjú vagy könyvrészlet foglalkozott a témával, évtizedek megalázó érdektelenségét követően.

„Tisztán szakmai”, történettudományi szemzőgből nézve, a főbb események leírásában a fent említett művek között (Katz Katalin könyvének kivételével, l. később) tulajdonképpen alig vannak kibékíthetetlen ellentétek. Mégis, a szerzők sokszor hallatlan indulatokkal feszülnek egymásnak. Mindez nem magyarázható pusztán a feldolgozás megkészttségével: a zsidó holokauszt kutatói között sok évtizedes hagyományai vannak az ilyen, „tisztán szakmai” alapon nehezen vagy egyáltalán nem magyarázható kölcsönös kiátkozásoknak. S a vita talán azért torkollik olyan gyakran az ún. „számháborúba”, tehát az áldozatok számának becslése körüli konfliktusba, mivel ez valóban szakmailag vitatható és eldönthető kérdés – lenne. Nem értek egyet azokkal, akik szerint „ezt már sosem lehet pontosan megbecsülni”, illetve, hogy „éppen ezért egyenlő súllyal kellene ismertetni az ötezres és az ötvenezres becsléseket is”; ugyanakkor egyet kell értenem azokkal, akik e recenzió korábbi változatát, illetve egy kéziratot olvasva arra figyelmeztettek: nem ez a lényegi kérdés, s így a „számháború” tárgyalása alapjaiban vezethet félre bennünket. A vita ugyanis valójában arról szól, hogy mi a Porrajmosról szóló narratíva szerepe és súlya a nemzeti (és európai) kollektív emlékezetben; s ezért kapott a vita hallatlan érzelmi töltést is.

A roma holokausztról magyar nyelven elsőként monográfiát író Karsai László – Katz Katalin szerint, aki számomra zavarbaejtő következetességgel üti rá könyvének szinte minden szereplőjére a „megfelelő” címkét⁴ – magyar zsidó. Még ha eltekintünk is ettől az „információtól”, tudva, hogy Karsai munkásságának oroszánrészét a zsidó holokauszt kutatása töltötte ki, gyanítható lenne, hogy ez már önmagában alapvetően befolyásolta, ahogy a Porrajmosra/Pharrajimosra tekintett. Katz nyíltan és élesen támadta Karsait, mondván, hogy „a ho-

lokauszt zsidó kisajátítási kísérletének jegyében” tevékenykedik; Daróczy Ágnes és Bársony János pedig azzal vádolta meg, hogy Karsai Porrajmost „bagatellizáló” érvei a holokauszttagadókéhoz hasonlóak, s így objektíve azok érdekeit szolgálja. Ha nem értették, hogy ezek a minősítések mennyire durva sértések egy holokausztkutató számára, legyen bármilyen származású is, az nagyon szomorú (ha értették, akkor még inkább); ugyanakkor (részben reakcióként?) publicisztikai vitacikkeiben Karsai is „bedurvult”. Egy 1998-as cikkében már egyenesen „világos politikai szándékot” sejtetett az „imaginárius második világháborús szenvedések hangoztatása mögött”, sőt azt is leszögezte: „A zsidó vézorkorszakot egy lapon emlegetni a cigányok második világháborús üldözöttségével viszont tudománytalan. Nemcsak a nagyságrendi különbség miatt.” (*Nép-szabadság*, 1998. aug. 17. 10.) Ezzel viszont Karsai nemcsak saját monográfiájának mondott ellent,⁵ hanem azt sem érezte, hogy ezt a romák ügyének elkötelezettek, legyenek bármilyen származásúak, durva támadásnak és kirekesztési kísérletnek fogják érezni (ha pedig érezte, és mégis leírta, akkor az még szomorúbb). (Nyilván nem fogom elérni, hogy mindkét oldal elfogadjon egyfajta döntőbírónak, de remélem, azt sem fogom „elérni”, hogy mindkét oldal egyformán megsértődjön rám.)

A zsidó holokauszt történettudományi értelmezésében a két legfontosabb irányzatot intencionalistának, illetve funkcionalistának nevezik. Az előbbi szerint a magyarázat kulcsa Hitler antiszemitizmusában rejlik, amely mindig is a zsidók „eltüntetésére” törekedett, s csak megragadta azt a lehetőséget, amelyet a világháború jelentett a régi terv megvalósítására. A funkcionalisták szerint viszont nem létezett semmiféle terv, a gyakran kaotikusan és opportunistá módon cselekvő, lépten-nyomon egymással is ütköző náci erős emberek, intézmények, hivatalok, koncepciók és tervek eredőjeként, lépésről lépésre alakult ki a „végső megoldás” forgatókönyve. Mindkét koncepcióban közös elem, hogy a tömeggyilkosságot kiterjedt bürokratikus gépezet tervezte, irányította és szervezte. „A németek” antiszemitizmusának kiterjedtségéről még fél évszázaddal a háború lezárulta után is ki-kiújultak a szenvedélyes viták, mindenesetre két kérdésben a mérvadó történészek többsége egyetért: egyrészt a németek *jelentős része* fogékony volt az antisze-

mita propagandára Hitler hatalomra jutását megelőzően is, *önmagában* ez azonban nem magyarázza a holokausztot – hisz fel lehetne sorolni még néhány európai országot, ahol az antiszemitizmus egyértelműen kiterjedtebb volt, másrészt a végrehajtásban bűnrészes százerek közül számosról, néhány főbűnösről is kimutatták, hogy korábban nem foglalkoztatták őket a zsidók, s nem mutatták jelét az antiszemitizmusnak. Az ilyen emberek a tömeggyilkosságot feladatnak, az ő speciális szakértelmet követelő munkájuknak fogták fel. Az ilyen mentalitás kialakulását, az ilyen, a jelek szerint bármilyen célra beprogramozható bürokratikus gépezetek létrejöttét sokan a „modernitás sötét oldalának” tudják be. S bár az újkori politikai antiszemitizmus magyarázatának is könyvtárnyi irodalma van, egy kérdésben ugyancsak egyetértés uralkodik: „a zsidó” a náci – és például magyar elvbarátaik – világképében szinte mitizálódott, a világot mozgató erők negatív pólusává változott, s az igazán megszállott antiszemita számára minden a „zsidóval” folytatott küzdelemről szól.

A fenti diskurzust jól ismerők – mint amilyen Karsai László – számára a cigányság második világháború előtti helyzete valóban zavarbaejtő eset lehet. Nem csak arról van szó, hogy a két világháború között Magyarországon a cigánysággal foglalkozó újságcikkek, könyvek, hivatalos iratok stb. száma nagyságrenddel kisebb volt annál, mint amennyi a zsidósággal – vagy például a többi Kárpát-medencei etnikummal vagy „a némettel” – foglalkozott, hanem arról is, hogy a fenti értelemben vett „kitüntetett” szerepet a romáknak még a legvadabb cigánygyűlölők sem szántak. Nem abban áll a különbség, hogy – mondjuk – gyakran még a cigányellenesek is „kivéteként” emelték ki „a mi derék, muzsikus cigányainkat”, hanem arról, hogy a magyarországi cigányság volt ebben a korban a legkevésbé modernizálódott, a legkevésbé iparosodott, a bürokratikus gépezetek számára a legkevésbé elérhető csoport. „Igazi”, szekeres-sátras vándorcigányok az 1930-as évekre nem nagyon lehettek az országban (már az 1890-es évek történelmi Magyarországon is, a környezetük által cigánynak tartott emberek 3,6 százaléka volt csak „kóbor”), mégis jellegetes, hogy amikor egyáltalán szóba került a „cigánykérdés”, a magukat illetékesnek vélők állandóan a „kó-

borcigány-kérdéssel” kínlódtak (l. lejjebb). A „kőborság” annak metaforája volt, hogy a modern állam nem igazán tudott mit kezdeni az azzal a százezernél több polgárával, akikről – hamis sztereotípiákon túl – szinte semmit sem tudott, akik ugyan letelepedve éltek, de kiszorulva a többségi intézmények csaknem teljes köréből, és éppen kiszorulóban a tradicionális munkamegosztás rendszeréből is, ahol évszázadokon át helyük volt.

S elsősorban ezzel magyarázható a roma holokauszt minden olyan sajátossága, amely megkülönbözteti a zsidó holokauszttól: a viszonylagos szervezetlenség, elkapkodottság és kevésbé dokumentáltság. Mindezek a különbségek azonban – akárcsak az áldozatok száma –, ha nem is jelentéktelen, mégis másodlagos kérdések *ahhoz képest*, hogy a tömegvilkosság egyáltalán megtörtént, hogy az áldozatokat és a túlélőket nem követték meg, hogy a célponttá vált népcsoport a mai napig rasszista indulatok – és gyakran támadások – áldozata, s így a népirtás sérelmeik és félelmeik gyújtópontjává vált. Feltehetően nem csak a recenzens halotta már a saját fülével a cigányokkal kapcsolatban a „*bárcsak Hitler a cigányokkal kezdte volna...*” kezdetű rasszista lemezt.

Lehet, hogy ezek után az lenne logikus, ha így folytatnám: és másodlagos, hogy ki milyen színvonalon ír a Porrajmosról, ahhoz képest, hogy ír egyáltalán. Itt azonban már szaktudományom védőjeként szeretnék fellépni. Kézpiskolai irodalomóráimon úgy tanultam: Kazinczyék annak idején minden magyar nyelven verselő dilettánst üdvözöltek; évtizedekkel később viszont, a reformkorban, amikor már több költőóriásunk is tevékenykedett, eljöhettek az irodalomkritika kora is. Így a továbbiakban én is „másodlagos” dolgokkal – a Porrajmosról/Pharrajimosról szóló új könyvek *kritikájával* szeretnék foglalkozni.

Katz Katalin könyvének első soraiban tisztázta, mi az ő személyes pozíciója, honnan ered személyes elköteleződése a téma kutatása iránt. Holokausztúlélő családban született, még gyermek volt, amikor – 1957-ben – családjával Izraelbe emigrált, s először harminc év elteltével tért vissza Magyarországra. Meghatározó jelentőségű élményként említette, hogy nyolc éves korában az apja arról beszélt neki: nem szabad előítéletesnek lenni a cigányokkal szemben, akik rabtársai voltak a lágerben. Nyilván-

váló módon úgy érezte: ismételten hangsúlyozott zsidósága nagy hitelességet kölcsönzött a holokauszt „zsidó kisajátítása” elleni fellépésének.

Katz 1995 és 2000 között kilenc alkalommal járt Magyarországon kutatni; egy-egy alkalommal két-hat hétig maradt, s így sikerült ötvenhét interjút gyűjtenie. Ebből negyven interjút készített személyesen, harmincnyegyet Porrajmos-túlélővel (a többbit „*második-harmadik generációs túlélővel*”, illetve „*informatórral*”); bevont még az elemzésbe huszonöt, mások által készített, korábbi publikációkban megjelent írást is.

Minden egyes interjú kincset ér, hiszen hat évtized elmúltával visszavonhatatlanul megfoghatók – a magyarországi nem cigányoknál rosszabb életkilátásokra számító – túlélők, s Katz Katalinnak abban is igaza van, hogy az interjúk által gyakran nyerhetünk az írásos források által el nem érhető ismereteket. Ugyanakkor az interjúkkal nyert tudásnak *önmagában* komoly korlátai is vannak, s Katz ennek szemlátomást nincs tudatában. Még akkor sem, ha természetesen tudatosította, hogy a vallomások számos részletkérdésben homályosak és ellentmondásosak. Ő maga idézte fel két testvér példáját, akik – kilenc és tizenegy évesen – együtt éltek át egy deportálást s a menet megbombázását, de míg az egyik kilenc-tízezer, addig a másik nyolcszáz deportáltról, az egyik hat-hétezer, a másik százötven halott-ról beszélt, és így tovább. „*De mindezek ellenére mégis, két hiteles tanúvallomásról van szó, mely bemutatja az összegyűjtés, a meneteles, a halál történetét, hogy végül bulldózerekkel hatalmas tömegsírba temették az embereket, köztük a két tanú nagymamáját.*” (24.)

Önképe szerint Katz „*zavarás és irányítás nélkül bátorította*” riportalanysait, s nem intette a legkisebb reflexív óvatosságra sem az a tény, hogy az általa személyesen készített interjúkban több részlet hangzott el a koncentrációs táborokról, mint a magyar – hangsúlyozottan nem zsidó és nem roma – segítőtársa által készített interjúkban. Sőt, maga Katz sarkította az ellentmondást, amelyet érdemes hosszabban is idézni: „*Amikor a roma túlélőkhöz utaztam, nem tudtam előre, mit fogok hallani. Felidéztem holokausztúlélő apám gyermekkoromban elhangzott mondatát, mely szerint a romák »testvéreink a bajban, a nácik ugyanúgy üldözték őket, mint minket.* Ezek a szavak határozták meg hozzáállásomat. [...]

Ez a közelségből adódó szakértelem jobban kitént, amikor összehasonlítottam a beszélgetéseimet a gondosan felkészített asszisztensem néhány interjújával. Szociális munkás foglalkozású lelkes magyar segítő-társam nem zsidó és nem roma. Reakcióiból kiténik, hogy a koncentrációs táborok irréális valósága számára csak az általános tudás és nem a familiaritás szintjén ismerős, s ezért néha interjúalanyai bezáródtak, s tanúvallomásuk általánosabb leírásokra korlátozódott. (Történeteik így is fontosak.) Ezzel szemben, mivel nem Magyarországon élek, több kérdésben igen tudatlan voltam, s a jelenlegi viszonyok nem mindig voltak teljesen világosak számomra. Mindez ellenkező szerepet játszott, mint kutatási asszisztensem tájékozatlansága. A romákhoz való hozzáállásomból hiányzott az a megosztó zavartság, mely szintén kötelezően adódik a magyarok és a romák közt fennálló feszültségből. Hasznosnak bizonyult a megértést lehetővé tevő közelség és empátia, valamint a távolság, melyek lehetővé tette [sic – D. Cs.], hogy a dolgokat perspektívából lássam.” (26.)

Súlyosbította a helyzetet, amikor Katz megpróbálta módszerét elméletileg alátámasztani. Konstrukciójában az ellenpont, a „*történelemtudomány pozitívista hagyománya*”, amely kizárólag „*dokumentáción és iratokon*” alapuló bizonyítékokat fogad el, és így szerinte „*szélsőségséggel éppenséggel el is torzíthatja a valóságot. Erre a tudományosságra hivatkozik... [a] holokauszttagadó Robert Faurisson*” is. Miután a következő bekezdésben Karsai László módszerét „*az előbb említettéhez*” hasonlította, kategorikusan kijelentette, hogy ez a módszer már csak azért sem adekvát, mivel „*dokumentumok és iratok az adott korból vagy nem voltak, vagy megsemmisültek*”. (21. k.) Túl azon, hogy a holokausztról hihetetlen mennyiségű dokumentum és irat áll rendelkezésre, s túl azon, hogy miután Katz Katalin lejegyezte, az interjúja is „csak” egy dokumentum lesz a kívülálló számára, az érvelést sem értem: e szerint az egyetlen lehetséges forráscsoportot a túlélők visszaemlékezései jelentenék? (Katz idézetében egyébként Faurisson nem is dokumentumokat, hanem szemtanúk visszaemlékezéseit „követelte”, olyanokéit, „*akik saját szemükkel látták a gázkamrákat*”). Sajnálom, ha durvának tűnik a következő mondatom, de muszáj egyértelműen fogalmaznom: azért, mert Katz nem ért a „*dokumentáción és iratokon alapuló, hivatalos történetíráshoz*”, azért nem kellene azt ilyen könnyedén átengednie, például a nettó hazudozó francia holokauszttagadónak.

A fentiekől eltekintve, más pontokon is érődik, hogy Katz nem történész vagy szociológus: szemlátomást nem értette például a törvény és a rendelet közötti különbséget (21., 27.); Karsainak azt a megjegyzését, miszerint egy rendelet önmagában még nem bizonyítja annak végrehajtását is, mint kirívó ellentmondást idézte fel (22.); nem értette a „cigány” és a „kóbor cigány” közötti különbséget sem, így kóbor cigányok hiányáról szóló iratokat úgy értelmezett, hogy adott területről már deportáltak az összes cigányt (30.); ha ez így lenne, akkor a cigányokat már a háború előtt deportáltak volna (l. Purcsi kapcsán alább); ha magyar nyelvű levéltári anyagokat tanulmányozott az anyanyelvén, és azokat magyar nyelvű közönség számára idézte, akkor hogyan és miért lett egy főszolgabúróból „*körzeti bíró*”? (30.)

A kontextus felvázolásakor Katz számos esetben a fentiekhez hasonlóan értetlennek mutatkozott. A „*hagyományos roma életformát*” idillikus, háborítatlan világként írta le, amelybe feszültséget csak az üldöző külvilág vitt. Bár maga is említette, újra meg újra elfelejtette, hogy Magyarországon a romák nagy többsége már a XIX. század végén nem cigány anyanyelvű volt, és elsöprő többsége letelepedett életmódot folytatott. „*Ma már bizonyított tényként*” csodálkozott rá a XVIII. század óta ismert összefüggésre, miszerint a romák eredete Észak-Indiába nyúlik vissza. A szocializmus koráról, amely az egyetlen olyan modern korszak volt, amelyben a romák között is megvalósult a teljes foglalkoztatottság, azt írta, hogy ekkor a cigányok „*nincstelének és munkanélküliek lettek*”. Honnan vehette, hogy a „*XX. század elején cigánynak nevezésüket is megtiltották...*”?

Feltehető azonban, hogy Katz Katalin első sorban nem is kutatónak tekinti magát, hanem *harcosnak*, egy ügy elkötelezett, radikális harcosának. Radikalizmusa azonban, sajnálatos módon, nemcsak elvi következetességében nyilvánult meg, hanem az „ellentábor” körének túl tág meghúzásában, illetve abban, hogy szemlátomást a „saját táborba” tartozók között is állandóan megingást és elhajlást gyanít. Jól látható ez a lajoskomáromi forгатás történetéből, amelynek leírása és elemzése a kötetnek mintegy ötödét tette ki. Lajoskomáromban a háború utolsó szakaszában kivégezték a helyi romákat. 1996-ban forгатócsoport érkezett a dunántúli sváb faluba, Jancsó Miklós filmrendező és Daróczi Ágnes riporter vezetésével, hogy

történelmi dokumentumfilmet forgassanak az ügyről – ez lett később a TEMETETLEN HOLTAK. A forgatócsoporttal tartott Katz is, aki utóbb keserűen konstatálta: „A filmben nincs elégséges adat sem bírósági vizsgálathoz, sem történelmi tényfeltáráshoz. Megválták, s soha nem küldték el hozzám a teljes anyagot, ami pedig alkalmas lehetett volna történelmi kutatásra vagy bírósági procedúrára.” (95.) A falu sváb–magyar lakói Katz víziójában kollektíve bűnösök, beleértve a háború után született nemzedékeket is, hiszen azok is a bűnös családokba születtek. „Köztudott, hogy... a falu vezetői ma is azoknak a családoknak a tagjai, akik a nyilas rendszer idején irányítottak. A narratív idő újra bezárta a kört, és visszahozta azokat, akik türelmesen váraakoztak az időök kronologikus változására, míg visszatérhettek a falu hatalmi központjába.” (107.) A falubeliek többsége egyértelműen elutasította a múlttal való szembenézést – az elfojtás és a háritás eme, holokauszt-kutatók számára nyilván sajnálatosan ismerős jelensége mögött Katz szerint egy jól szervezett összeesküvés állt.⁶

A „saját oldal” képviselői pedig nem nőttek fel Katz Katalin szintjére. Jancsó Miklós a megalkuvó többség képviselőjévé süllyedt,⁷ de a roma riporternő⁸ is megkapta a magáét: „Daróczi Ágnes a romák és Jancsó között helyezkedik el, egyszerre képviseli a romákat és a médiát, egyszerre található a központban és a periférián.” (102.) Ennek oka pedig, hogy Daróczi „túl objektív” kérdészi stílusával elárulta, hogy „gádzsófejjele gondolkodott”, s ezáltal „maga is csatlakozik az előítéletekhez és a cigányok kriminalizálásához: általában az üldöztetés igazolásához”. (Katz, 97.) Katz építő kritikája után állítólag maga Daróczi is önkritikát gyakorolt ezen a téren.

Ebben a történetben az erkölcsileg makulátlan oldalon csak „a romák” maradtak. És persze Katz Katalin, akiről a könyv alapján nyilvánvaló, hogy kivételes motivációval rendelkezett egy ilyen kutatáshoz, és kiváló empátiával közelített az áldozatokhoz és a túlélőkhöz. Igazán sajnálom, hogy ezzel kell folytatnom: de megfelelő képességekkel és képzettséggel már nem rendelkezett.

Bársony János több mint egy évtizede publikál a roma holokausztról, s megérett már a helyzet munkásságának összefoglalására. A PHARRAJIMOS fontos lépés lehet ezen az úton: Bársony mintegy húszoldalas tanulmányban fog-

lalta össze a romák történetét a XX. század első felében és a roma holokauszt eseményeit, közzölt egy kronológiát, valamint egy listát azokról a településekről, ahol kutatásai szerint üldöztetés ért magyarországi cigányokat. A kötet egyéb tanulmányai – mindenekelőtt Purcsi Barna Gyula és Szita Szabolcs egy-egy írása – fontos kiegészítésként szolgáltak egy-egy részletet kutatásához.

Egy megjegyzés: az itt hivatkozott könyvek közül kettő is a „Porrajmos” kifejezést használta. Néhány éve roma értelmiségiek egy csoportja tiltakozott a kifejezés ellen, azt állítva, hogy a szó a magyarországi roma nyelvet beszélők körében nem „felfalást, bekebelezést” jelent, hanem „nemi kitarulkozást”, ezért alkalmatlan a roma holokauszt megjelenésére (Ráduly József, Choli Daróczi József, Rostás-Farkas György, Vajda Imre, ill. Bernáth Gábor levélváltása. *Beszélő*, 2000. november. 121–124.). Talán ez lehet az oka, hogy Bársony János – saját, néhány évvel ezelőtti fogalomhasználatától is eltérően – áttért a ’feldarabolást’, ’pusztítást’ jelentő *Pharrajimos* (egy alkalommal: Phárrájimosz) szó használatára. Érdemes lett volna kitérnie a fogalomhasználatra könyve bevezetőjében.

Az idei roma holokauszt-megemlékezésekről szóló egyik napilapcikk (Népszabadság, 2005. aug. 3. 3.) Marabu rajza illusztrálta: gazdátlan cipők sorakoznak, nyilvánvalóan a Duna-parton kivégzett zsidókra utalva, s mellettük áll még valaki – meztláb. A rajz egyik üzenete tehát az is lehet, hogy a megölt cigányok után kevesebb nyom, kevesebb bizonyíték maradt, mint a zsidóság után. Bársony János egyértelműen azonosul ezzel az értelmezéssel, s mindent megtett annak bizonyítására: több, sokkal több romát üldöztek a második világháború alatt, mint amennyit a hivatalos iratok alapján bizonyítani lehetne. Bársony egy sajátos kettős bizonyítási stratégiát követett: egyrészt összegyűjtötte a romák üldöztetésének dokumentált eseteit, másrészt bizonyítani igyekezett, hogy számos esetben nem maradt írásos bizonyíték, létezik tehát egy „nem dokumentálható” felülszorzó is. A bizonyításnak ez a második lépése időnként kissé sutára sikerült (bár ekkor sem okvetlenül hamis): ilyenkor Bársony egyszerűen kijelentette, hogy az általa korábban ismertettet eseteken kívül még számos, iratokkal alá nem támasztható hasonló

eset is előfordulhatott. Például: „*Dachauban 1126 magyarországi roma rab adatait sikerült megtalálni. Dachauból sokakat tovább szállítottak... más lágerekbe. A kiszállított ezrekről kimutatás nem maradt ránk.*” (29.)

Máskor viszont Bársony sokkal elgondolkodtatóbb dokumentumokat is felhozott az esetleges „nem dokumentálható” szorzó létezése mellett. Az egész magyar holokauszt egyik kulcskérdése az időtényező: a vidéki zsidóságot 1944 tavaszán kezdték deportálni, amikor a náci már tökéletesen beüzemelték a halálgyárakat, viszont a front Ukrajnában és Dél-Olaszországban húzódott, a német hadigépezet pedig még nem roppant meg – éppen ezért alig maradt túlélő. A budapesti zsidósághoz – leszámítva a munkaszolgálatos férfiakat – csak őszel tudtak üldözőik hozzáférni, s az ezt követő tömeggyilkosságok és halálmenetek ellenére körükben magasabb volt az életben maradás esélye. Karsai ragaszkodott ahhoz, hogy a magyarországi cigányok deportálásáról és tömeges gyilkolásáról 1944 ősze előtt nincsenek adatok, s ragaszkodott ahhoz is, hogy kulcskérdésről van szó.⁹ Bársony szerint viszont elképzelhető, hogy már korábban, a zsidónak minősített deportáltak közé romákat is „odacsaptak”. Érdekes forrást közölt a magyar holokauszt egyik első fejezetének tartott 1941-es kamenyec–podolszkiji méészárlásról („nem magyar illetőségűnek” minősített „zsidók” ezreit deportálták Ukrajnába, ahol legyilkolták őket). Az ugoc sai főispán érintkezésbe lépett a belügyminiszterrel, annak kapcsán, hogy tudomására jutott: a kárpátaljai kormánybiztos ezt „*az alkalmat felhasználja arra is, hogy a kóborló cigányoktól is megtisztítsa a Kárpátalját. [...] [talán] jó lenne, ha én is hasonló akciót kezdeményeznék. [...] kérem a Belügyminiszter úr hozzájárulását ahhoz, hogy a nem magyar állampolgárságú, rendes existenciával és lakással nem bíró és rendészeti szempontból megbízhatatlan cigányokat a kárpátaljaiak mintájára néhány napon belül eltávolíthassam.*” (24.)

Kérdés persze – méghozzá egy olyan kérdés, amelynek érdemes lett volna utánajárni –, hogy mennyi valósult meg a buzgó főispán ötletéből. Példának okáért Bársony a cigányüldözés egyik megnyilvánulásaként idézte a rendszeresen, még a háborús években is ismétlődő országos cigányrazziákat a „kóbor” cigányok ellen. A razziákat illetően azonban nem volna szabad készpénznek venni a deklarációkat:

Pomogyi László kutatásai alapján *egyetlen* esetet talált, amikor cigányrazzián előállított személy ellen büntetőeljárás indult,¹⁰ s úgy vélte, hogy gyakran maguk a csendőri szervek is igyekeztek elszabotálni a feleslegesnek ítélt intézményt. Purcsi Barna pedig nemcsak saját kötetében írta meg részletesen, mennyire látzatintézkedésnek tekinthető a razzia, hanem a Bársony–Daróczy-könyv számára írt tanulmányában is. Endre László pesti alispán – később a magyar holokauszt egyik fő szervezője – különösen szorgalmazta megyéjében a razziákat, de hivatali idejének 1941 és 1944 közötti időszakából a fennmaradt 125 jelentésből 104-ben a csendőrök, jegyzők és főszolgabírák azt jelentették: területükön a razzia nyomán egyetlenegy kóbor cigányt sem találtak (57.).

A korábban már említett terminológiával úgy is mondhatnánk, hogy Bársony János intencionalista: a roma holokauszt elsődleges, talán kizárólagos okának a cigányellenes rasszizmust tekintette. Az ismét csak az ellentétes stratégiát megtestesítő Karsai László is bőségesen idézett rasszista megnyilvánulásokat, de ugyanakkor igyekezett azt is bizonyítani: ha azt nézzük, hogy mekkora irománytengerben jelentek meg az ilyen cigányellenes írások, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek *aránya* jelentéktelen. Karsai ebben annak bizonyítékát látta, hogy a két világháború közötti magyar cigányokat nem fenyegette komolyabb veszély. Bársony viszont minden egyes cigányellenes megnyilvánulásban annak bizonyítékát látta, hogy létezett ilyen veszély, s hogy a két világháború közötti cigányellenes rasszizmus minden egyes megnyilvánulása egy-egy kő a világháborús tömegsírokhoz vezető úton.

Ebbéli erőfeszítésében Bársony időnként hibákat is elkövetett: példának okáért azt írta, hogy 1942-ben Esztergom városa „*zárt cigánytelep, gettó létesítését írta elő minden helyi illetőségű cigány számára*” (24–25.), pedig ez csak egy tervezet volt, amelyet a belügyminisztériumnak jóvá kellett volna hagynia – ezzel szemben még csak válaszra sem méltatták az ötletet (l. Purcsi, 75. és Karsai, 61. és 97–98.). Jellegzetes: Katz – éppen Bársonyra hivatkozva – tényként közli a „*zárt lakóövezet*” „*elrendelését*” (35.), nem tűnt fel neki viszont az esztergomi tervezet legérdekesebb részlete, amit Karsai, Bársony és Purcsi *egyaránt* idézett. Nevezetesen a cigányság „*egy irányba zárt*” definíciója, amelybe te-

hát az előítéletes többségi megítélés szerint „beleszűlyedni” lehet, de „kiemelkedni” belőle nem: „*Cigánynak tekintendő minden cigányszármazású személy, továbbá származására tekintet nélkül minden olyan személy, aki cigányokkal együtt él.*” Érdeemes megjegyezni, hogy későbbi kutatások szerint a magyar közvélemény csaknem fele még az 1970-es években is úgy gondolta, hogy asszimilációval sem lehet megszabadulni a „cigányságtól”, negyede pedig „cigánynak” tekintette a roma családba beházasodó nem romát is – tehát hasonlóan „egy irányba zárt” cigánydefiníciót alkalmazott.¹¹

Purcsi Barna is szép számmal idézett cigányellenes megnyilvánulásokat a XX. század első feléből, ő azonban mintha jobban érzékelné az egyes források súlyát is. Egy demagóg újságíró egyetlen cikkcskéje vagy egy önjelölt „tanácsadó” „tervezete a cigánykérdés megoldására”, amely talán olvasatlanul landolt valamely minisztériumi irattárban – önmagában még nem bizonyít semmit. Egy főszolgabíró válasza a belügyminiszter 1928-as kérdésére, amely a járási vezetők nézeteit firtatta a cigánypolitikával kapcsolatban, már érdekesebb forrás. Ha ebben a válaszban az állt, „*hogy járásom területén aránylag kevés a cigány, [és] hogy e téren érdemleges tapasztalatokkal nem rendelkezem*” (37.), de a buzgó közszolgának kapásból akadt egy-két ötlete, például a cigányok ellátása kötelező arcképes igazolvánnyal, majd egy héttel később már részletes előterjesztést küldött – tanulságos. De igazán érdekessé attól válik ez a forrás, hogy megtudjuk: Endre László, akkori gödöllői főszolgabíró készítette, aki később, 1944-ben a magyar holokauszt egyik fő szerzője lesz.

Purcsi könyve az Endréhez kapcsolódó járási és később Pest megyei iratok elemzésével határozottan túllépett a funkcionalista megközelítés egyoldalúságain. Cigányellenességéből ugyanis – legyen az bármilyen durva, bármilyen elterjedt – még nem lesz automatikusan tömeggyilkosság. Más a helyzet viszont, ha egy belügyi államtitkár lesz rasszista, aki néhány hónap alatt több százezer „más fajúnak minősített” magyar állampolgárt küldött a haláltáborokba, s akiről tudjuk, hogy nemcsak a „zsidóság”, hanem a cigányság is kiemelten foglalkoztatta. Csak éppen Endre még a zsidók deportálását sem tudta befejezni, amikor Hor-

thy eltávolította posztjáról, s csak a nyilas puccs után került ismét helyzetbe – ismét a korábban említett időtényező szerepével találkozhatunk.

Tanulságos módon Purcsi gondosan elkerülte, hogy belemerüljön a „számháborúba”. Hosszasan – hatvanhat oldalon át – tárgyalta nem csak a „cigánykérdés” „megoldására” vonatkozó vadabbnál vadabb ötleteket a XX. század elejétől kezdve (15–81.), illetve, másfélszáz oldalon keresztül ismertette, számos forrásra hivatkozva, számokkal és becslésekkel kísérve az európai cigányság második világháborús katasztrófáját tucatnyi országban (90–247.). Ugyanakkor 1944 magyarországi eseményeire csak két oldalt szánt (82–84.), ahol került bármiféle számszerű becslést az áldozatokról. Szemlélete mégis a legmeggyőzőbb e sorok szerzője számára: eszerint tehát kimutatható, hogy a cigányokkal szemben gyilkos indulatok, szándékok, esetleg tervek is léteztek, azonban „*a magyarországi cigányság szerencséjére [az] ezek [realizálása felé tett] lépések elkéstek*” (83.).

De nem ez Purcsi könyvének egyetlen érdekes részlete: utolsó fejezete (FEKETE SZEMÉLYI IGAZOLVÁNY ÉS MUNKATÁBOR)¹² például kötelező olvasmány mindazoknak, akik akár a szocialista korszak rendészeti politikája, akár a magyarországi cigányság története iránt érdeklődnek. Az 1950-es évek belügyi iratainak tanulmányozása ugyanis meghökkentő folyamatosságokat tárt fel: egyrészt azt, amit egyes buzgó tisztviselők, mint például a már említett háborús bűnös, már évtizedek óta javasoltak a *cigányokkal kapcsolatban*, nevezetesen a fénytelen személyi igazolvány és a központi lakásnyilvántartás bevezetését, ebben a korszakban megvalósult, csak éppen az egész népességre kiterjesztve. Ugyanakkor a leleményes szervek megtalálták a módját annak is, hogy az elvben univerzális intézményen belül megkülönböztessék a cigányok egy jelentős részét („*fekete személyi*”). Amelyről, a bürokratikus diktatúra nyelvhasználatának kitűnő példázataként, nemkülönböztetés sem lehetett leírni azt, hogy „*faji megkülönböztetés*” megnyilvánulása lett volna – legalábbis, amíg alkalmazták. 1962-ben viszont már a fent idézett kifejezést használta egy irat (261.) – amelyben a helytelen gyakorlat felszámolását jelentették.

Másrészt egyes – végül meg nem valósult – ötletek is ismerősnek tetszhetnek. 1952-ben, tehát alig néhány évvel a második világhábo-

rú után a Belügyminisztérium bűnügyi (!) osztálya javaslatot készített, elvileg „a kóborcigányok letelepítésére és munkára nevelésére”. Eszerint létre kellene hozni egy bizottságot, amely „megállapítaná és kijelölné az ország területén azokat a helyeket, ahová a szétszórtan élő kóborcigányokat a helyi tanácsok és rendőri szervek útbaindítanak illetve kísérik. [...] A BM... megszervezné a centralizált telepek rendőri ellenőrzését (őrsfelállítás) és tanácsi ellenőrzését, figyelemmel a cigányok kóborlási szenvedélyére. Kezdetben korlátokat emelnék a szabad mozgásuk előtt. A telephelyeken az üzemi étkeztetést megszerveznék... és a költségeket a munkabérekéből levonás útján biztosítaná. [...] A letelepedésre kijelölt helyeken a letelepedett cigányok a BM irányításával önálló tanácsot választanának. [...] A fiatalkorú kóborló személyeket... szakmai nevelőintézetekben vonnánk össze és szoktatnánk munkára... A kóborló gyermekeket pedig az Állami Gyermeknevelő Intézethez utalnánk a fennálló rendeletek szellemében. [...] Azt a kóborló személyt, aki annak ellenére, hogy munkaképes és mégsem dolgozik, hanem továbbra is kóborolva veszélyezteti a közbiztonságot, az internálótábor keretében felállított munkatáborokban gyűjtenék össze és szoktatnák termelő munkára”. (255–256.)

Visszatérve a Pharrajimosra: hogy a cigányellenes, a cigányokkal foglalkozó cikkek aránya olyan alacsony volt a két világháború közötti sajtóban vagy hivatalos iratokban, még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a romák nem lehettek tömeggyilkosságok célpontjai. Ebből a szempontból is tanulságosak Purcsi leírásai a szovjetunióbeli vérengzésekről: tucatnyi forrást idézett cigányok legyilkolásáról, de a romák gyakorlatilag mindig felsorolások tagjaiként jelentek meg. Csak néhány kiragadott példa: „Az egységek parancsomra megkapták a feladatot, hogy támadják meg a banditákat és semmisítsék meg őket. Ellenség minden egyes bandita, zsidó, cigány és feltételezett bandita...” (142.); Göbbels egy 1942-es megnyilvánulása szerint „a következő személyeket kell elpusztítani: 1. a zsidókat és a cigányokat feltétel nélkül, 2. továbbá azokat a lengyeleket, akiket...” és így tovább (217–218.); egy tábori csendőrtiszt 1942-es levele szerint „mi nem alszunk itt. Minden héten 3-4 akció, egyszer cigányok, másszor zsidók, partizánok és más csöcselék”. (233.)

A mézszárlás eszkalálódásával a különböző „legyilkolható” kategóriák határai elmosódhattak (s könnyen válhatott belőlük „legyilkol-

landó”); Purcsi idézett például egy dokumentumot, amely arról szólt, hogy a Szovjetunióban kivégeztek egy egész cigány családot – mint partizánokat. A legifjabb „partizán” két hónapos volt (182.). Szita Szabolcs a Bársony–Daróczi-könyv részére írt hiánypótló tanulmányában (A ROMÁK EGYIK VESZTŐHELYE, A KOMÁROMI CSILLAGERŐD 1944 ŐSZÉN, 68–78.) szinte már szurreális példáját idézte ennek a felcserélhetőségnek: a komáromi rendőrkapitány 1944. november 20-án jelentette, hogy „a... bujdosó kommunista partizánok kézrekerítése végett a hajtó razziát megtartottam... Az állítólagos fegyveres partizánoknak nyoma sem volt, csupán a cigánytelepről állított elő több csavargó cigány, akik közül tíz egyen a fennálló bizalmas rendeletek értelmében a komáromi Csillagerődbe szállított védőőrizetbe vétel végett”.

A fent ismertetett könyvek mindegyike idézett legalább néhányat a két világháború közötti Népegészségügyben megjelent cikkekből. A folyóirat 1932 után a Belügyminisztérium hivatalos lapja volt, az itt publikáló szerzőkre – túlnyomó többségük tisztiorvos vagy orvos – tehát valamennyi „hivatalosság” is átsugárzódott, nem is beszélve a „tudományosság” aurájából. Lehet amellet is érvelni, hogy a lapba publikálókat alig érdekelte a cigányság – 1933 és 1938 között egyetlen ilyen tárgyú cikk sem közölték, 1939 és 1944 között pedig tizenhatot, a sok száz egyéb írás mellett. Lehet azonban azt is állítani, hogy az érdeklődés növekedésének tendenciája egyértelmű, illetve a cikkek szisztematikus elemzése a hangnem egyértelmű radikalizálódását mutatja.

Okályi Ákos 1942-es cikkét (Dr. Okályi Ákos: A CIGÁNYKÉRDÉSRŐL. Népegészségügy, 1942. 1160–1162.), amelyben „radikális megoldásokat” sürgetett: „az összes cigányok sterilizálása szükséges”, vagy „munkatáborokba való internálás, nemek szerint elkülönítve” – valamennyi fent említett szerző kiemelte (Karsai, i. m. 46.; Katz, 31. [mint „Okai”, az irodalomjegyzékben pedig mint „Okalyi A.”; Bársony–Daróczi, 24.; Purcsi, 69. [mint Okályi „Ágost”]). A doktor szerint a cigányság a „nemzet testén támadt növekvő rosszindulatú daganat”, s ideje, hogy „radikális műtéttel eltávolíttassék”. Ami ezt a cikket kiemelte a többi közül, az a sajátos kontextusa volt: Okályi Ákos a Tolna megyei Lengyel körörsöve volt. Ebben a községben 1944. november 30-án cigányokat gyilkoltak a helyi csendőrök minden felső

utasítás nélkül. Érdemes idézni a háború utáni hivatalos vizsgálat jegyzőkönyvét, mert ez a borzongtató dokumentum jól mutatja: a tömeggyilkosságokat legtöbbször nem a démonian gonosz, szinte nem e világi lények követik el, hanem gyakran hétköznapi emberek, akik disznótoros vacsorákon tárgyalják meg, hogyan irtsák ki embertársaik „zavaró” egyedeit.

„[A köztük lévő] jó viszony eredményeként 1944. november 29-én Timár elsőrendű vádlott disznótoros ebédre hívta meg Iványi volt csendőr alhadnagyot [közvetlenül a háború után a csendőrséget felszámolták, ezért valamennyi itt érintett csak „volt” csendőr – D. Cs.]. Étkezés közben Iványi volt csendőr alhadnagy felvetette, hogy a teveli csendőrőrs illetékességi területén vannak-e közértalmú cigány személyek, mert amennyiben ilyenek vannak, itt az alkalom a kivégzésükre. A cigány-személyek kivégzésével Timár elsőrendű vádlott is egyetértett.”

Majd a leírás: a szovjet csapatok megérkezésekor az elsőrendű vádlott közölte beosztottaival, hogy el fognak menekülni, előtte azonban „a lengyeli cigánytelepülések lakóit ki kell végezni, mert lopnak, rabolnak és fosztogatnak”. A különítmény még aznap kiment a cigánytelepre, ahol megparancsolta az ott élőeknek, hogy sorakozzanak fel; de még mielőtt a sorakozó befejeződött volna, tüzet nyitottak, a menekülőkre „tovább lövöldöztek, sőt, a náluk lévő kézi gránátokat a lakásokba bedobálták. Ennek következtében Sárközi Margit 10 éves, Sárközi Julianna 18 éves, Sárközi János 14 éves, Sárközi Ilona 19 éves, Sárközi Ilona 3 éves, Sárközi Mihály 1 hetes, Sárközi Mária 4 éves, Sárközi József 6 éves, Sárközi Mária 21 éves, Petrovics Ágnes 70 éves, Sárközi Antal 7 éves, Sárközi Erzsébet 50 éves, Sárközi Mária 1 éves és Sárközi Aranka 16 éves személyek a helyszínen meghaltak, míg Sárközi Sándorné, Sárközi Anna, Kalányos Katalin és Sárközi János polgári személyek testi sérülést szenvedtek.” (Szita, i. m. 68.)

Jegyzetek

1. Félutcatnyi példát idéz: Karsai László: A CIGÁNYKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON, 1919–1945. ÚT A CIGÁNY HOLOCAUSTHOZ. Cserépfalvi, 1992. 86–98.
2. Szita Szabolcs (szerk.): TÉNYEK, ADATOK A CIGÁNYOK

HÁBORÚS ÜLDÖZTETÉSÉNEK (1939–1945) TANINTÉZETI FELDOLGOZÁSÁHOZ. Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ, 2000.

3. Bernáth Gábor (szerk.): PORRAJMOS. ROMA HOLOCAUST – TŰLÉLŐK EMLÉKEZNEK. Roma Sajtóközpont, 2000.

4. S kifejezetten csalódott, amikor ezt nem teheti meg: „nem derül ki a szövegből, hogy zsidó-e”, írta egy kortárs német értelmiséggel kapcsolatban (146.).

5. Az ÚT A CIGÁNY HOLOCAUSTHOZ alcímű könyv előszavában röviden vázolta a zsidók és romák világháborús üldöztetésének különbségeit, majd feltette a kérdést: „Jogosult-e egyáltalán cigány-Holocaustról beszélni ilyen körülmények között? Úgy vélem, igen.” (11.)

6. „A falu irányítói... bujkálnak, óvatos, gyöngye, periférikus embereknek mutatják magukat. De ez csak az explicit szint. A mélyebb rétegeket is látva kiderül, hogy ez a rejtőzködés egyfajta »rejtett főhadiszállásbeli gyűlés«, ahonnan parancsokat juttatnak ki a terepen szolgáló katonákhoz...” (101.) Annnyira ügyesen bujkálnak, hogy jómagam semmilyen rájuk utaló jellel nem találkoztam Katz szövegeiben.

7. „...a rendező nem követelt semmit a falu kormányzóitól, sőt még csak kényelmetlen kérdéseket sem tett fel... Áthaladt a falu belsejének határára a konfliktusok vagy bármiféle centrum-periféria harc elkerülésével.” (102.) „Jancsó... együttműködött a titok megőrzésében... gyakorlatilag a falu lakói közé tartozott, áthaladt befelé a határon, és vigyázott rá, hogy ne érhesse folt őket.” (104.)

8. Katz szerint a filmben „nem történik semmiféle szóbeli vagy bármilyen más utalás a riportert roma voltára” (109.). A TEMETETLEN HOLTAK Bársony–Daróczy könyvében közölt forgatókönyvében azonban szerepelt egy párbeszéd, amikor a riportertalan egyenesen azt kérdezte Daróczy Ágnestől: nem ő az egyik áldozat lánya? „Ne haragudjon, mert olyan fekete. – Fekete vagyok és cigány ember is...” – válaszolta a riportertnő. (124.)

9. „A magyarországi cigányok 1944-es történetével foglalkozó cikkeiben, tanulmányokban eddig egy kérdést mindenki óvatosan próbált megkerülni: nevezetesen, hogy mikor vitték el, mikor deportálták a cigányokat? A zsidók előtt, a zsidókkal együtt vagy a zsidók után? A kérdésre válaszolni lehet pusztán az 1944-es vidéki sajtó híradásai alapján is. A cigányokat azokról a területekről, ahonnan egyáltalán elvitték, csak a zsidók deportálása után hosszú hónapokkal távolították el.” (Karsai, 86.)

10. Pomogyi László: CIGÁNYKÉRDÉS ÉS CIGÁNYÜGYI IGAZGATÁS A POLGÁRI MAGYARORSZÁGON. Osiris–Századvég, 1995. 141.

11. Hann Endre–Tomka Miklós–Pártos Ferenc: A KÖZVÉLEMÉNY A CIGÁNYOKRÓL. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979.

12. Külön cikként megjelent: *Beszélő*, 2001. június. 26–37.

Dupcsik Csaba

REVICZKY – KÉT SZOBÁBAN

Gondolatok a Petőfi Irodalmi Múzeum Reviczky-kiállítása kapcsán

„Undok szép világ”. *Reviczky Gyula-kiállítás*
(1855–1889)

Petőfi Irodalmi Múzeum

Rendezte Császtvay Tünde.

Látványtervezők: Pimlér Réka és Pethő Beatrix

A pesti Belváros szívében áll a Károlyi grófok egykori palotája, klasszicista építészetünk gyöngyszeme. Mint közsímet, a magyar irodalom tárgyi emlékeinek gyűjtésére szakosodott múzeum működik falai között. Első emeletén – a névadónak szentelt, időnként újrendezett Petőfi-kiállítás helyiségei után – két kisebb szoba következik. Nos, ebben a két szobában fontos dolgok történtek az utóbbi hónapokban.

Tavaly múlt 150 esztendeje, hogy megszületett Reviczky Gyula, az Arany János és Ady Endre közötti évtizedek egyik jelentős magyar költője, az „új nemzedék” jellegzetes képviselője. Ám bizvást kijelenthetjük, hogy e másfél évszázad alatt Reviczkyt a szélesebb közönség gyakorlatilag elfelejtette. Pályájának (vagy inkább csak hányattatásainak) emlékei steril adatok csupán a lexikonban, és bár a hatvanas években még szerepelt egyetlen verssel a középiskolai tananyagban (PÁN HALÁLA), az érettségi vizsgákon már nem hangzott el a neve. Születésének sem ötvenedik, sem századik évfordulóján nem kapott különösebb figyelmet, ám most olyan jeles nemzeti kulturális intézmény, mint a Petőfi Irodalmi Múzeum szentelt kiállítást emlékének. Mégpedig a fentebb említett két szobában.

Fölmerül a kérdés: mi ennek az újrafelfedezésnek az oka? Kissé leegyszerűsítve, három válasz lehetséges: politikai, szakmai vagy mindkettő egyszerre.

Az utóbbi esztendőök oly öröndetesén gyarapodó múzeumelméleti irodalma, továbbá azok a kutatások, amelyek új módon tárják fel a társadalmi csoportok identitása és a múlthoz való viszonya közötti összefüggéseket, minden korábbinál világosabbá tették a múzeumoknak a modern időkben elfoglalt „memóriapolitikai” szerepét. Az utóbbi két évszázadban éppen a múzeum lett az a legfontosabb intézmény, amelynek segítségével úgy lehetett formálni az önmagát nemzetként meghatározó és átélő

közösség emlékezetét, ahogyan az jövőbeli céljainak (és vezetői céljainak) a leginkább megfelelt. A hatásmechanizmus – amiként azt Jan és Aleida Assmann, Pierre Nora és a téma többi, immár klasszikusnak számító kutatója világosan föltárta – természetesen ugyanaz volt, mint korábban: templomot kellett emelni (persze immár „világi” templomot), ahol – a lelki-érzelmi emelkedettséget a kellő pszichológiai hatékonysággal biztosító – „rítusok” keretében a hívők (a nemzet tagjai) múltjukról arra az „igazi tudásra” szert tesznek, amelyre a közösség fennmaradása szempontjából elsősorban szükség van. A nemzeti érdekek szolgálatában álló modern állam persze a közösség vezetését megszerző társadalmi csoportok érdekeivel egyítve valósította meg ezt a feladatot, hol több, hol kevesebb erőszakkal szorítva rá a kulturális templom „papját”, a muzeológust e célok szolgálatára. De a nemzeti ideológiák virágkorában a múzeumok vezetői maguk is elhitték, hogy a tudomány módszereivel föltárt „igazság” olyannyira objektív, hogy hitszerű tiszteletet érdemel, ezért missziós hevülettel (és pedagógiai optimizmussal) vállalkoztak terjesztésére. Örömmel vették azt is, hogy a klasszicista ízlés a görög templomok formájába öltözteti a korábbi főúri-egyházi kincstárak, kuriozitásgyűjtemények anyagából dinamikusan kifejlesztett gyűjteményeik otthonát. A tudománynak önmagáról való gondolkodásában bekövetkező XX. századi fordulat azonban megtörte a nemzeti ige tudományos természetiségének naïv hitét. A muzeológus számára megnyílt annak szellemi lehetősége, hogy immár távolabbról nézhesse az államtól kapott, ideologikusan meghatározott emlékezetpolitikai feladatokat, hogy viszonya legyen hozzájuk, hogy „igazságtartalmuk” összevethesse az önmagát folytonosan átalakító tudományos-módszertani paradigma fényében szerzett ismereteivel. E jártéktérben a szakember annál nagyobb lehetőséget kapott és kap a maga „új igazsága” által kialakított véleményének az állami intézmény tekintélyével történő érvényesítésére, minél kevésbé határozottan tudta és tudja az állam – a modern társadalomban, politikában stb. bekövetkező változásoknak megfelelően – megfogalmazni és érvényesíteni a múzeummal szembeni elvárásait.

Azt hiszem, ezek után már világos, hol látom a választ a Reviczky-kiállítás kapcsán föntebb föltett kérdésre. Napjainkban a nagypolitika

nem adhatott „megrendelést” egy Reviczky-renezánszra, hiszen nincs sehol olyan csoport-érdek, amelynek e különösen szomorú sorsú, a törvénytelen születés folytán örök önbizalomhiánnyal és identitásgondokkal küszködő, a polgári, a nemesi és az értelmiségi lét mind-egyikének perifériáján vergődő, végül a kor nevezetes, halálos betegségében elpusztuló figura érdekes lehet. A szakkutatás ugyanakkor új, jelentős eredményeket ért el a költő életművének föltárásában: az utóbbi években mintegy százharminc, eddig lappangó, a nagyközönség előtt ismeretlen versét találta meg Császtvay Tünde, az MTA Irodalomtudományi Intézetének főmunkatársa. Úgy vélem tehát, hogy irodalomtörténészek és muzeológusok egy kisebb, de elkötelezett csoportja döntött úgy, hogy megpróbálja tágtáni az utóbbi évszázadban a nemzeti irodalomról kialakított kánont, és egy tárlattal igyekszik meggyőzni a szűkebb szakmai közönséget csakúgy, mint az érdeklődők tágabb körét arról, hogy napjainkban is érdemes Reviczkyt olvasnunk, és talán neki is juthat hely abban a Noé bárkájában, amelyben a kis nyelv nagy irodalmának eredeti alkotói talán túléltek majd a kulturális globalizáció özönvizét.

Lássuk mármost, mennyire sikerült Császtvay Tündének – mert ő jegyzi a szakmai koncepciót – és a múzeum munkatársainak e cél érdekében meggyőzővé formálniuk a Reviczky-kiállítást. A feladatot szinte abszurd módon nehezíti, hogy a szerencsétlen sorsú poéta után gyakorlatilag nem maradt fenn tárgyi emlékeanyag. Márpedig pusztán verssorokból, bármilyen jók is azok, nem lehet múzeumi kiállítást építeni.

Reviczky életének tragédiáját a rendező azáltal a paradoxonnal érzékelteti, hogy azt mutatja meg, hová *nem* juthatott el soha ez az örök vesztes! A kiállítás első szobájának központi tere utcát formál, amely a három legfontosabb „zárt világ” között vezet: ezek a politika, a „hivatalos” irodalom és a családi boldogság világa. Mindhárom terrénmot hálórács választja el az utcától: átlátni rajta, de bejutni nekünk, látogatóknak sem lehet – azonnal, fizikailag is érezzük tehát Reviczky kirekesztettségét. A politika világát a Sándor utcai régi képviselőház, az akadémikus irodalomét Gyulai Pál dolgozószobája, a családi otthonét pedig egy korabeli enteriőrrekonstrukció jeleníti meg. Amiként a tér közepén álló fát körülölelő hirdetőoszlop plakátjai, úgy a zárt világok is az 1880-as évek

elejére helyezik a naptár mutatóját. Erre nyilván a MA SZÜLETETT A MESSIÁS című vers inspirálta a rendezőt, a jobb világ iránti sóvárgásnak ez a megrázó megfogalmazása, amelyet a Márki Sándoréknál 1883-ban eltöltött szép karácsony alkalmával írt Reviczky.

Amikor a kiállítás utcácskáján barangolva először rájöttem Császtvay szellemes gondolatára, miszerint a költő végtelen magányosságát úgy akarja érzékeltetni, hogy valójában egy, a tárgyokban megfogalmazott történetet mesél el arról, mi után sóvárgott *hiába* szegény, Heller Ágnes egyik írása jutott eszembe, ahol az „*elbeszélés szelleméről*” van szó, és azon belül arról a dilemmáról, hogy az irodalom miként tudja elmondani az elmondhatatlant. Heller – Lesingre utalva – példaként Homérosz fortélyát mutatja be, amely nem más, mint maga az elbeszélés. Nincsenek szavak, amelyek kifejezhetnék a világ legszebb asszonya, Heléna gyönyörűségét. Homérosz mégis érzékeltetni tudja ezt, amikor elmondja, hogy midőn a trójai vének megkapták a görögök hadüzenetét, behívták az asszonyt, hogy lássák, mi a küzdelem tépje. És miután látták Helénát, úgy döntöttek, hogy vállalják a háborút...

Hatásmechanizmusában ugyanezzel a módszerrel dolgozik Császtvay Tünde is. Az aprólékos műgonddal fölépített „zárt világok” teljessége, az utalások sokrétűsége olyan gazdagságban jeleníti meg a dualizmus korának eszintereit, hogy nemcsak megérthetjük, de meg is érezhetjük azt a reménytelen keserűséget, amit ezek elérhetetlensége keltett a költőben. Ez az egész szoba – Krzysztof Pomian immár elterjedt, igen kifejező szavát használva – maga egy nagy *semiosphore*: vagyis önmagán, a kompozícióban szereplő tárgyak és tárgyegyüttesek eredeti értelmén is túlmutató jelentéshordozó, mert azáltal, hogy benne a tárgyanyag történeté rendeződik, elmeséli a legfontosabbat, amit Reviczky Gyula életéről tudnunk kell. Méghozzá a részletek egyneműsítése nélkül, hiszen az egykori kudarckok okai persze különböztek egymástól. A politikai karrierhez és a családalapításhoz főként a kezdőtőke hiányzott – a költő választott hivatásának és mindennapi életének végtelen bizonytalansága összetalálkozott alkati képtelenségével arra, hogy szilárd egzisztenciát teremtsen magának. A irodalmi hivatalosság világával viszont az „új nemzedék” alkotóinak tudatos képviselőjeként szállt szembe, látszólag Arany Jánossal, valójában Gyulai

Pállal vitatkozva az egyéni költői hang védelmében. E vitákat, az életrajzi és közéleti mozzanatok (versek, újságcikkek részletei) kellő mennyiségben és mélységben jelenítik meg a „zárt világok” rácsain elhelyezett installációk.

Az ELZÁRT VÁGYAK után – ez az első kiállítási szoba címe – az újabb teremben az ÓNSÚLYOK következnek: a rendezői koncepciónak a címében is kifejezett szándéka szerint az a két legjellemzőbb tér, ahol a költő élete valójában zajlott, de amelyek valósága egyben nehezen viselhető, súlyos jármot is rakott a költészet szabad világába vágyakozó fiatalember nyakába. Rögtön értjük a metaforát a szerkesztőségi szoba láttán, de mintha kevésbé lenne találó a Kis Pipa vendéglő rekonstrukciója kapcsán. Persze a társasági élet, a politikai kötődések, még inkább az alkohol is válhatnak nyüggé – de a barátok szava, szeretete, a fehér asztal és a bor örömet is adhatott (ezek anyagi terhét legtöbbször nyilván nem ő viselte), ellensúlyt is képezhetett a napi megpróbáltatásokkal szemben, a mérleg fizikája szerint inkább könnyítve a címében sugallt „ónsúlyokon”. Ugyanakkor a második szobában is rendkívül szórakoztatóan folytatódnak az utalások: a famotívum, a költő wagnerizmusa stb. – és persze a falakon a versek, elsőrangú válogatás a legjobbakból, szinte észrevétlenül vezetve be a látogatót Reviczky nyelvébe, képi világába, szövegei hangulatába.

Visszatérve korábbi kérdésemre: engem a kiállítás nemcsak arról győzött meg, hogy Reviczky Gyula költészete továbbra is figyelmet érdemel, így nem szabad hagyni, hogy kiessen a kulturális emlékezetből. A két szoba megtekintése után azt is beláttam, hogy mennyire érdemes volt múzeumi tárlatot rendezni róla! Mégpedig pontosan azért, amire a harmadik évezred elején a múzeum elsősorban való. A hazai muzeológiai szakirodalomban és publicisztikában főként György Péter és Ébli Gábor számolt be arról, hogy az utóbbi évtizedben milyen hatalmas, drámai átalakulás zajlik a világ nagy gyűjteményeinek kiállításpolitikájában. Elemzéseikben szemléletesen bizonyítják, hogy a változás lényege egyfelől annak fölismerése, hogy a múzeumi bemutatás kanonikus rendjében korábban megnyilatkozó „világrend” válságba került, és így világossá válik az a tény, hogy a használt rendezési kategóriák valójában maguk is korhoz kötött, társadalomtudományos és politikátörténeti konstrukciók. A mai sajtós, „posthistoire” világállapotban

pedig, amikor az állam egyre kevésbé ad ideológus-politikai megrendelést a múzeumnak (és így persze erőteljesen csökkenti a pénzügyi támogatást is!), csak az az intézmény marad életképes, amely a kanonikus osztályozás vitathatalansága helyett vállalja a kulturális cselekvést, a vitát, a párbeszédet. A múzeum nem „kulturális templom” többé, hanem – miközben sértetlenül meg kell őriznie a tárgyi-szellemi örökséget őrző, védő, kutató funkcióját – immár csupán a kulturális piac egyik szereplője a figyelemért folytatott versenyben. És ha nem akar peremre szorulni, akkor a szigorúbb, tanító attitűd helyett – közművelődési funkciója jobb ellátása érdekében is – szórakoztatóbb kiállításokat kell csinálnia, ahol inkább az esemény lesz a fontos, mint a tudás átadása, inkább az élményszerzés, mint a tanulás, inkább a látvány megkonstruálása, mint az információ szolgáltatása. Persze mindezt a múzeum akkor csinálja jól, ha „gyűjteménycentrikusan” teszi, kihasználva a többi szórakoztatóipari, ismeretterjesztő intézménnyel szembeni specialitását: a kezelésében lévő gyűjtemény értékeit, érdekességeit. Olyan időszaki kiállításokat kell létrehoznia, amelyek megfelelnek a modern látványéhségnek, ám ugyanakkor a gyűjtemény értékei felé irányítják a látogatók érdeklődését. A fő kérdés nyilván az egyensúly megtalálása – miközben az új szempontok szerint összeállított tárlat a szakmuzeológusnak is segít másként látni az általa kezelt és kutatótt gyűjteményt.

Innen nézve a problémákat, őszinte elismerés illeti a Petőfi Irodalmi Múzeumot, hogy vállalta és megvalósította a Reviczky-rajongó szakemberek kiállítási javaslatát. Ez a tárlat – véleményem szerint – éppen a fenti új kihívásokra adott első jó hazai válaszok egyike. Az első terem eredeti ötletével, *semiosphore*-jellegével stb. annyira eltér a hagyományos, statikus, megszokott életút-kiállításoktól, hogy akadt olyan barátom, aki első látogatásakor – nyilván a hagyományos múzeumi kánon öntudatlan nyomása alatt – félreértette a látványt, és kritikaként vetette fel, hogy hát szegény Reviczkynek nem is volt ilyen dolgozószobája! (A második szori vizit során azután annál inkább élvezte az ötleteket!) A tájékoztató feliratokon magas szakmai színvonalon jelenik meg a Reviczky-életút, főleglívve a legellentmondásosabb mozzanatok is, legyen az a törvénytelen származás pszichés és társadalmi hatása vagy az utol-

só szerelem, Jászai Mari, a nagy díva kicsinyes emberi árulása a tuberkulotikus beteggel szemben. A tárlat rendezői szemmel láthatóan nem féltek attól a perspektívától, amit György Péter szellemes sarkítással úgy fogalmazott meg, hogy a modern múzeum legizgalmasabb helyszínein akár a közös tanácstalanság együttes élményének átélése is lehetővé válik.

A Reviczky-kiállítás sikere fontos jelzés lehet a Petőfi Irodalmi Múzeumnak saját jövője szempontjából is. Bár a magyar történelem és kultúra sajátos vonásai folytán a költők, írók kitüntetett szerepet játszanak a nemzeti emlékezetben, a tárgyi emlékeiket őrző intézmény mégsem kapott soha akkora elismerést és anyagi biztonságot az államhatalomtól, mint a nemzeti könyvtár, a nemzeti múzeum vagy a nemzeti levéltár. Talán ennek is szerepe volt abban, hogy a szélesebb közönség felé való nyitásban, a kortárs irodalmi-kulturális törekvésekkel való együttműködésben mindig is élen járt a Károlyi-palotában működő szakmai közösség. A Reviczky-tárlattal megkezdett út folytatására azonban sajátos, mondhatni belső, gyűjteményszerkezeti okok is erősen ösztönözhetik az intézményt. Az irodalmi múzeumban ugyanis kevés az olyan tárgy, amely már eleve műalkotás, tehát esztétikai önértékénél fogva is képes élményhez juttatni a látogatót. A gyűjtemény jelentős része relikvia – napjainkban azonban a nemzeti érzélemlátás vallásos jellegű áhitata már nem elég erős ahhoz, hogy a „történt velem valami” katartikus érzését pusztán maga a tárgy kiváltsa. Csupán nagyobb összefüggésekbe, tágabb témakörökbe helyezve nyílhat erre lehetőség, amikor valamilyen téma bemutatása a cél, és annak ábrázolása érdekében érvényesül tárgy, dokumentáció és szemléltetés látványos egysége. Voltak már persze korábban is ilyen komplex tárlatok a múzeumban – különösen emlékezetes példa erre a pár éve bemutatott PÁRIZS NEM ERESZT EL című kiállítás, E. Csorba Csilla remek munkája, amely a XX. századi magyar írók Párizs-élményéről mesélt hasonló erudícióval. A Reviczky-szobák sikere, reméljük, újabb ösztönzést ad ennek a kiállításpolitikai irányynak a folytatására.

Régi recenzensi fogás, hogy kritizálni is kell ahhoz, hogy a dicséret kellően hiteles legyen. Egyetlen komolyabb problémakörrel érzem úgy, hogy részletesebb reflexiót érdemelt volna: ez az antiszemita demagógia hatásának megjelenése Reviczky néhány írásában. Termé-

szetesen kézenfekvő megoldás lenne ezt valamiképpen kapcsolatba hozni személyiségének alapvető labilitásával, a származási problémákból is fakadó bizonytalan identitással, a mindennapi élet elemi rendezettségének és biztonságának hiányával. Kíváncsi lettem volna arra, hogy a Reviczky-életmű jelenlegi legjobb ismerője hogyan látja ezt a kérdést, illetve még inkább arra, milyen formában tudta volna véleményét belevetíteni a „vitatkozó múzeum” tárgyi-installációs világába. Persze ehhez hely is kell, mert kellő méretű tér nélkül nincs rendes kiállítás – és itt két kis szobában kellett csodát csinálni.

Még valamit hadd említsek meg: a „politika színtere” tárgycsoportnál két felirat korrigálandó. Deák budapesti szobrán valójában nem egy, hanem két kisfiú alakja jeleníti meg a kiegyezést (az egyik Ausztria, a másik Magyarország címerére támaszkodik), a magyar királynak pedig – Ferenc Józsefnek is! – a koronázási ceremónia kardvágásos jelenetében nem a Birodalom, hanem kifejezetten Magyarország megvédésére kellett fogadalmat tennie. De e kifogások mérete is jelzi, hogy a tárlat történészi szempontból rendben van.

A Reviczky-kiállítás azt adja, amiért múzeumba menni érdemes. Ahogy a tárgyak és installációk különös világában elmerülve a látogató megérti, mit is lát, bekövetkezik a „múzeumi pillanat”: megindul önmagával folytatott párbeszéde.

Csorba László

HÉT MEGJEGYZÉS KUNDERA HÉT FÁTYLÁHOZ*

Milan Kundera most megjelent esszékötete ugyan függönyről, sőt letépett függönyről beszél, de metaforájának igazi értelme szerint tulajdonképpen fátyolról szól: arról, ami oly rejtelmesen elfedi és megvilágítja a regény végső szabálytalanságának csodáját. Szerinte ugyanis az igazi regény – amiből oly kevés akad, hogy

* Megjegyzését Bíró Yvette a könyv eredeti, francia nyelvű szövegéről írta. Kundera esszékötete azóta magyarul is megjelent. (A FÜGGÖNY. Fordította Réz Pál. Európa, 2005.)

alig több mint tucatnyi a visszatérő példák száma: Rabelais-tól Kalkáig, Fieldingtól Brochig – elsősorban attól varázslatos és mindent átfogó, hogy szüntelenül áthágja a meseszövé *rendjét*, hogy mohón, türelmetlenül és játékosan magába zárja mindazt, amit a világ éppen kínál: véletlent és természeti ajándékot, emberi következtelenséget és jellemnagyságot, humor és jóvátehetetlen veszteséget. A regény, véli, a legteljesebb egész, amit az emberi elme létrehozhat, ezért nem lehet betelni vele.

A könyv hét fejezetre tagolódik, mint a szerző több munkája is, kiegészítve, újrafogalmazva eredendő obszesszióit. Hiszen ez nem első könyve, melyben a regény kivételes tehetségét boncolgatja: magyarul is megjelent már két ilyen tárgyú kötete (ELÁRULT TESTAMENTUMOK, A REGÉNY MŰVÉSZETE). Mindkettőben egyszerre „belülről” is, az alkotó író élményétől ihletetten, és kívülről is, vonzóan rendhagyó elméleti közelítésben vizsgálja a nagy regény „szépseges” szabadságát. Valójában a regény „bölcességéről” beszél, a furfangos utazásról „*korokon, földrészekén át*”. Mert a szinte regényszerűen tárgyalt (persze nem is hét, inkább tízszere hét!) rövid esszében az uralkodó gondolat: az „egzisztenciális rejtély” megvilágítása, mely számára is, mint óriás művész elődje, Klee számára, talán leginkább a zenével rokonítható: a polifóniával, a látszólag instabil kompozícióval, az idő „*elágazásaival*”, ahogy Klee szavaival „*az emlékek szőnyegének*” helyet ad. Kundera viszont a fény sugárzásának nevezi, „*amely az emberi létezés körül... azokra a váratlan lehetőségekre (villant) ... amelyek egyébként láthatatlanok és ismeretlenek maradnak*”.

Írásom nem a könyv bírálatára vállalkozik: margójegyzetek Kundera gondolatfutamaihoz olvasása nyomán.

1. Regény a világ

Félreértés ne essék, nem arról van szó, hogy az élet „kész regény”, ahogy a közhely mondani szereti, hanem hogy a regény nem kevesebb, mint az egész befogadható-befogadhatatlan emberi tapasztalat: a fizikai tárgyaktól az emlékekig, a környezet meghatározott légkörétől az álomig, az érzelmektől a futó gondolatig és így tovább. Nézete vagy inkább eltökélt meggyőződése szerint „*semmi, ami emberi (vagy talán embertelen?) nem lehet idegen tőle*”: a jó regény nemcsak zsúfolt, hanem kötelezően

heterogén, aránytalan és boldogítóan kiszámíthatatlan: szeszélyében csak maga a szüntelenül változó természet osztozik, kihívásra készen.

A regény anyaga végtelen és időtlen: egyetlen óriási hordalék, amelyben a legizgalmasabb éppen az, hogyan találkoznak, párosulnak benne „idegen” elemek, összeférhetetlenek vélt tények, valóságtöredékek és megdöbbentő reakciók. Tér- és időhatárai szédületesen nyitottak. Kompozíciója alkalmanként magát teremti. Csakugyan: mintha mindig *ex nihilo* alkotna. Becsvágya és sikere nem kevesebb, mint a mindenség. Az egész világ.

Minden regényhős kalandor, mint Don Quijote, K. úr és Emma Bovary, nem beszélve a végzetes sorsú Anna Karenináról, akit a legtávolibb, oda nem illő asszociáció vezet minden megfontolás nélkül a halált hozó kerek alá, mintha csak a vízbe ugrana „*fejét vállai közé szorítva, kezét előrenyújtva esik a vagon alá*” – idézi az enigmatikusan „súlytalan” mondatot. A kalandor láthatatlan erőknél engedelmeskedik, és sorsával a lét végső kérdéseit vetíti szemünk elé. „*Mi az egyén identitása? mi az igazság? mi a szerelem?*”

A Bloomok, Miskinek is éppen „ártatlanságukban” és „tudatlanságukban” jelentőségteliek. (Kafka-tanulmányában hozta először össze Kundera e két fogalmat.) Szétszórtságuk, kapkodásuk, hirtelen agyafúrtságuk és tehetetlenségük a leglefegyverzőbb. Csak mennek, mennek, megállíthatatlanul, a maguk sorsa felé, kitérőkön és esetlegességeken keresztül, amelyeket valamely ismeretlen hatalom szabályoz. Kundera bűvöletesnek tartja ezt a tudatlanságot, mely valójában kiszolgáltatottságnak tűnhet, noha rengeteg személyes impulzus, láz és kifáradás mozgatja. De szerinte éppen ez ad hitelt a cselekedetek igazságának. A nagy külső-belső utazások nem egy rugóra járnak.

2. A végtelen jelen

Mert éppen a jelen legbátrabb kitágítása, háttérainak zavartalan áttörése nyújtja a gazdagságot. A „minden”, ami az elbeszélésbe belefér, a váratlan sokaság, amit bekebelez, mindig éppen *most* történik. A kielégíthetetlen hős ad értelmet neki, éppen azon a sajátos és legegyszerűbb módon, ahogy felszívja energiáit, ahogy elháríthatatlan metabolizmusban közlekedik a körötte zajló világgal. Így a történelem „*tout*

court” (mint mondja), a dolgok történelme mindig velünk van, jelen van, mert a hős tekintete ad súlyt és jelentőséget neki. Innen hihetetlen tömörsége, többrétegű, állandóan mozgásban lévő dinamikája.

Tristram Shandy és Tom Jones, Fabrizio del Dongo, de akár Ferdydurke, halmozott életet élnek, telhetetlenségük a fiatalok rebbenékenysége, amellyel minden rezzenésre heves, élénk rezzenéssel válaszolnak. Ciorant idézi: „*A fiatalok vallják az intolerancia doktrínáit, és gyakorlatba teszik át őket; nekik van szükségük erre: kiabálásra, tumultusra, barbárságra...*” Mert nem csak az életet, magukat sem ismerik. És amilyen banális evidencia ez, annál kevésbé átlátható. Hiszen az élet és az egész kör valósága a függöny mögött rejtőzik. És „*Az élet igazi arca, az élet prózája csak jelen időben létezik*” – teszi hozzá Kundera; annak kell helyet adni minden történés leírásában.

3. Emberi dolgok

A dolgok, tárgyak ugyanis, amelyek regényhőseinket körülveszik, nem közömbösek. Ha lát-szólag titoktartók is, és nem árulják el azonnal, hogy holtnak tűnő formáik mit zárnak magukba, fontos lenyomatok, emberi történéseket hordoznak. Igen, a tárgyak, „*nyugópontjai elsikló életünknek...*” – Kosztolányi szép szavaival. „*Mindegyiken ott a kezünk nyoma... a fa, a kő, a víz, a pohár, a szék és ruha, minden tárgy, amivel egyszer vonatkozásban álltunk vagy állani fogunk, csöndesen viseli magán életünket... s ha bámuljuk őket, magunkat látjuk bennük... Csak fel kell törni kérges héjukat, és megtaláljuk bennük a fogalmakat, mint dióban a gazdag és zsíros belet.*” (RILKÉ-RÖL, 1909.)

A regénybeli dolgok, akár az életbeliek – noha ott nem tudhatjuk mindig „*feltörni a kérget*” –, nagy lerakatok, raktárak, amelyek bár-mikor kinyithatnak, és komoly következménnyel járhatnak, kalamajkát okozhatnak. Éppen ez feszültségokozó funkciójuk. Kafka Karl Rossmanjának elfeledett esernyője egész bonyodalmas helyzet-sorozatot provokál; Flaubert Frédericje az EDUCATION SENTIMENTALE-ban, a tükör előtt, amint elégedetten bámulja magát, nem egyszerűen tulajdon szerelmes lelkesültségét élvezi, hanem a maga vonzó kivételenségét az adott pillanatban; Gombrowicz mindennél aprólékosabb PORNOGRÁFIA-jában a földön kúszó féreg mintegy mellékes eltiprása

a fiú és a lány által együttesen egy egész szövevényes kapcsolatmanipuláció kezdete.

A dolgok tehát mindig *emberi* dolgok, és éppen a kettő (hős és élettelen tárgy) közötti prózai aránytalanság a megvilágító, az ironikusan mélyre utaló. Ez a függöny vagy fátyol mögött húzódo „mellékes” az a szándékosan banális, amit Kundera Cervantes óta olyan elhanyagolhatatlannak minősít.

4. A humor nedűje

Mert éppen ez a kettősség, illetve többeleműség ajándékoz meg a komikum finom „humorális” eleganciájával. Ez óv meg minden érdelességtől vagy csikorgástól, amint jótékonyan megolajozza a gépezetet. Azonosulunk, de cseppet kívülről is van jogunk látni. Valójában hirtelen nagyobb egészben érezhetjük magunkat, tágabb perspektívában, túl a szereplők egyetlen belső, tudatos világán. Ez pedig éppen a „kisszerű”, pontos részletnek köszönhető, az egyszerű, de elkerülhetetlen kilépésnek, amellyel az érzelmi analízis homályosabb labirintusa helyett (illetve mellett) a triviális dolgok derűje ismerőssé, köznapian átélhetővé teszi az élmények elevenségét. Hiába, külvilágban élünk, és minél inkább tudomásul vesszük zavaró, olykor erőszakos bebeszólását az eseményekbe, annál otthonosabb és igazabb a történet. Kalandoraink kalandoznak, útjuk föl és lefelé, jobbra és balra vezet, nem egyszerűen a bölcs szerző zsarnok tervét követve. Így találja meg a jó regény üdvözítő szabadságát: a szerző nem kevés emlékeztetőt idéz érvényességére.

Am Kundera továbbmegy. Musil példáját idézve, az összetettség és közvettség erejét ezen túl is nagy elismeréssel nyugtazza. A TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI EMBER hőseinek éjszakai kínját, naponta ismétlődő küzdelmét a házastársi lét prózai terhével, lenyűrközésével, tévedhetetlen és saját jövőjére utaló olvasatával méltatja. Az író, „*nem ítél* – mondja –, *nem hirdet igazságokat; faggat; csodálkodik, vizsgálódik; formája a legváltozatosabb: metaforikus, ironikus, hipotetikus, hiperbolikus, aforisztikus, fura, provokatív, fantáziadús; és főleg sosem hagyja el a figurák életének mágikus körét; hősei élete táplálja és igazolja* (a leírást)”. Másként szólva, a műben rejlt gondolat nem egyetlen szöcsövről keresztül érvényesül, hanem a tekintet ezernyi prizmáján át. Hangváltások és vibrálások közepette.

5. Folytonos megszakítottság

A folytonosság paradoxona ugyanis, hogy nem lineáris folyam. Kanyargások, elágazások, ismétlések és főleg előre nem látható akadályok tornyosulnak útjában. Minden megszakítás (kötelező elvágás, váltás, oldódás és szünet) éppen a telítettség ismérve és próbája. Kundera lelkesen hirdeti ezt az igazságot, és személyes példái, anekdotái keresztül is igazolja: a mesélés, éppen úgy, mint a gondolkodás processzusa, csak a működésben lévő ember, annak lüktető elméje, érzékletei és érzelmei által halad. Barangolások és kitörések sora által, amelyek mindig a legsajátosabb és egyetlen konfigurációt hozzák létre.

Anna Karenina Dollyhoz indul, hogy dült-ságában elmondjon neki mindent. De útközben, a hintóban annyi minden történik benne, hogy dolgavégezetlenül tér vissza. Ám kívül is egy csomó jelentéktelen megfigyelés tartja fogva: egy kéregető, majd a csúnya asszony látványra, egy másik csúf, piszkos férfi, az ellenzenyes, ostobán fecsegő útitárs pár stb. Elég-e ez ahhoz, hogy valaki, ha sértett és csalódott is, öngyilkos legyen? Tolsztoj nagysága, hogy a visszavonhatatlan tett mindezek az efemer incidenseken keresztül lesz a legmélyebben indokolt: csak ezeken keresztül érthető meg a tett „irracionális” végzetessége. Mert a halálba menekülés sosem racionális. Motivációi más forrásokból származnak.

Ráadásul van a folytonosságnak valamely tágabb értelme is: a történeti alakulás, hatások és ellenhatások termékeny talaján. Kundera ennek is figyelmet szentel. Valóságos „családot” teremt a rokon lelkek találkozása érdekében, ahol Rabelais García Márquezzel, Fuentes és Faulkner persze Cervantesszel kerülhet össze. Így Salman Rushdie és Joyce, sőt Fellini is barátkozhat Diderot-val, Dosztojevszkijjal, ha a szabadság éppen megkívánja. Kundera nyitott és nagylelkű gyűjtögető a maga vándorai iránti rajongásában: tételei és hitei kedvéért megteremti ezeket a nagycsaládi rokonságokat, messzi korokat és országhatárokat áthidalva élvezi együttesüket. A valóság szakadékait átugorva így foghatnak kezét ama bizonyos Parnasszuson.

6. Töredékek összefüggő egésze

Az igazi folyam, akár sebesen sodró, akár lassan áramló, nem egyetlen anyagból vagy tiszta rajzú mederből való. Töredékek sorjáznak

benne, köveken, buckákon fennakadva, öntörvényű örvényeknek helyet adva, romokat és gallyakat, sőt limlomot ragadva magával. Milyen váratlan öröm együtt haladni vele! Kíváncsian és olykor lankadtan.

„*Humyt szemmel bérceken futunk* – írja Babits –, *és mindig csodára vár a szívéink...*” Kundera, gondolom, szívesen csatlakozna ehhez a távoli valomáshoz. Hiszen kedvenc regényeiben ezt az állapotot ünnepli.

A töredék dicsérete persze a modern művészet hírhedt ars poeticája lett. De komolyabban belegondolva, van-e modernebb szerző, mint Rabelais vagy Sterne, amint oly pontosan előlegezik Balzacot és Proustot? Úgy látszik, van a szabadságnak valamely titokzatos rendje, mely szabályokon és okos elrendezéseken túl diktál. Csak aki erre a hangra mer figyelni, az lesz emlékezetes és maradandó.

A tanulság? Szinte frivolán hangzik a maga egyszerű paradoxonával: nincs nagy összefüggés a sokfelé futó, sokfelől betévedő összefüggéstelen darabkák szakadatlan érzékeltetése nélkül. Csak így jön létre látványos, lélegzetvisszafojtásra kényszerítő előadás, amelynek bármikor rabjai lehetünk. Éppen mert a mutatvány kimenetele ismeretlen, és kétségek közötti izgalomban kell várni minden következő percre, hogy kiérdemeljük valamely választ – minden töredék azért „teljes”, mert nem csak önmagáról szól.

7. A nagyvilág tartománya

Persze ugyanahhoz a planétához tartozunk, akár Prágában vagy Bécsben, Párizsban vagy a messzi Amerikában születünk. És a nagyvilág és a kisvilág között mégis érzékelhető a különbség. Lehet, hogy a provinciák többletenergíát hordoznak, mert bizony élesebben, erőteljesebben kell szólniuk, hogy meghallgattassanak? Hašek és Gombrowicz, de mondhatnám, hogy Krúdy és Mándy, Nádas és Bodor Ádám talán nagyobb „inveztfícióval” dolgozik ahhoz, hogy a maguk sűrű és látomásos önállóságát megtegyék. A kérdés ezúttal nem az, hogy gyakorlatilag eljutnak-e oda, ahova illenének, hanem hogy műveik úgynevezett egyetemessége eléggé átható-e ahhoz, hogy másutt is annyira beszédek legyenek, mint a „központban”, az Európa szívében élők meséi.

És itt érdemes kiegészíteni a gondolatsort a nyelv kérdésével. A kis népek nyelve, ha mégoly gazdag is, és konkrétságában sokszor szín-

te bámulatos a bősége, a színérzékenysége, mégis fordításra szorul, és tudjuk, sajnos nagyon is tudjuk, hogy a másolat sosem azonos az eredetivel. Kundera ugyan büszkén és diadallal már franciául ír (és esszét könnyedebben, mint regényt), de nem tudhatjuk, hogy mennyivel több ízt tartalmazna az anyanyelvi kifejezés. Oly korban élünk, amikor pontosan ismerjük a fordítások ezernyi problémáját, a veszteséget, az egyszerűsítést, a ritmus hajlékonyságának fájdalmas hiányát. Az anyanyelv mint a gesztusok beszéde a legfinomabb mozdulatokat közvetíti, olyan, mint a tánc ismételtetlen koreográfiája. Persze a francia változat lehet elegáns, az angol logikusan és fölényesen precíz, a német türelmesen mélyreható, de a fűszer, könyörgők, a fűszer számtalan árnyalata, az adagolás, a zene és inflekcio egyetlensége, a rendhagyó merészség bája hová lesz?

Visszatérve Kundera függönyéhez, melynek átszakításában látja a felszabadító erőt, megkockáztatnám a kérdést: nem inkább fordítva működik-e az elv? Nem éppen Cervantes „kóbor lovagja” volt az első, aki a legendák szötte mágikus lepel helyébe egy másikat állított, színes, ezerarcú, tragikomikus fátylat, melynek mintázatában minden emberi szertelenség, végtel és prózai ügyetlenség egyként ott ragyoghat?

A regény nem egyszerűen a tág realitás, hanem *mű*, szívvel és lélekkel, képzelettel és fejjel formált alkotás. Mert hogy egy másik Kundera-okosságot idézzek: „*A regény nem a valóságot vizsgálja, hanem a létezését. És az egzisztencia nem az, ami történt, az egzisztencia a lehetőség terepe, mindaz, ami az ember lehet, mindaz, amire képes.*”

Bíró Yvette